

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

ASPEKTI KULTURNOG NASLEĐA
Zbornik radova

Novi Sad
2018

Izdavač
UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2.
21000 Novi Sad
Tel: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača
prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Urednici
Marko Škorić
Pavle Sekeruš

Recenzenti
Dušan Ristić
Snežana Stojšin
Marica Šljukić

Lektor rezimea na srpskom i engleskom jeziku
Ivana Đurić-Paunović

ISBN
978-86-6065-440-5

Zbornik je nastao kao rezultat rada na projektu "Kulturno nasleđe i identitet u kontekstu modernizacijskih procesa i sociokulturnih i tehnoloških promena" koji je finansiran od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost (br. 114-451-2790/2016-01).

PREDGOVOR

Zbornik *Aspekti kulturnog nasleđa* jeste drugi u nizu zbornika o kulturnom nasleđu i modernizaciji, a urednici su se rukovodili idejom da se ove godine obrade pojedini aspekti ovih problematika koji nisu detaljnije analizirani u prethodnom zborniku. Jelena Kleut u radu "Konektivno sećanje i pozicije korisnika digitalnih medija" piše o značaju medija za kolektivno i lično pamćenje, uz naglašavanje digitalnog pamćenja koje karakterišu porozne granice, a diskutuje se i o komercijalizaciji sećanja, algoritimizaciji i pravu na zaborav. Ana Bilinović piše o mračnom turizmu i mračnom kulturnom nasleđu, sa fokusom na analizu razlika u odnosu na ostale oblike turističkih kretanja, ali i na motivacije posetilaca i tipologiju mračnog turizma i slično. Na kraju rada jasno se ističe neopravdanost kritike mračnog turizma kao nečega što mora nužno da bude u vezi sa "morbidnim proizvodima" i iskustvima. Aleksej Kišjuhas i Pavle Sekeruš obrađuju problem hrane kao kulturnog nasleđa, kao i "socioistorijsku genezu ljudskih prehrambenih navika i kulturni diverzitet ljudske ishrane". Iz vizure kulturnog materijalizma autori objašnjavaju osnovne faktore koji utiču na formiranje diverziteta ljudske ishrane, prvenstveno značaj ljudske evolucije, biogeografije i domestikacije. Pored značaja za tematiku kulturnog nasleđa, rad je bitan i zbog svoje poruke o interdisciplinarnosti u društvenim naukama i zagovaranju saradnje sa prirodnim naukama. Aleksandar Tomašević i Valentina Sokolovska u svom tekstu proveravaju validnost i internu konzistentnost upitnika koji se odnosi na "strukturu poželjnih vrednosti o porodici i porodičnim vrednostima". Zaključak je da je ovaj upitnik uz određene modifikacije pogodan i za dalja istraživanja na teritoriji Vojvodine u domenu tematike tradicionalnog nasleđa i modernih vrednosnih obrazaca. Marko Škorić u radu "Mogućnost postizanja objektivnosti u istoriografiji i kritika istoriografskog relativizma" pokušava da odbrani istoriografiju od relativističkih kritika i da pokaže kako objektivnost nije u potpunosti nedostižan ideal naučnog istraživanja uopšte, a samim tim i u istoriografiji.

Urednici

SADRŽAJ

Jelena Kleut

KONEKTIVNO SEĆANJE I POZICIJE KORISNIKA DIGITALNIH MEDIJA	7
--	----------

Ana Bilinović

MRAČNI TURIZAM I MRAČNO KULTURNO NASLEĐE	31
---	-----------

Aleksej Kišjuhas i Pavle Sekeruš

HRANA KAO KULTURNO NASLEĐE: SOCIOISTORIJSKA GENEZA LJUDSKIH PREHRAMBENIH NAVIKA I KULTURNI DIVERZITET LJUDSKE ISHRANE.....	49
---	-----------

Aleksandar Tomašević i Valentina Sokolovska

TRADICIONALNO NASLEĐE I MODERNI VREDNOSNI OBRASCI U PORODIČNIM ODNOSIMA: EMPIRIJSKA VALIDACIJA UPITNIKA ...	105
--	------------

Marko Škorić

MOGUĆNOST POSTIZANJA OBJEKTIVNOSTI U ISTORIOGRAFIJI I KRITIKA ISTORIOGRAFSKOG RELATIVIZMA	125
--	------------

Jelena Kleut*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 316.774:004.738.5]:316.6

KONEKTIVNO SEĆANJE I POZICIJE KORISNIKA DIGITALNIH MEDIJA

Apstrakt: Polazeći od značaja medija u stvaranju, čuvanju i prenošenju kolektivnog i ličnog pamćenja u radu se nudi okvir za razumevanje ovih procesa u digitalnim prostorima. Osnovne karakteristike digitalnih medija – numeričko predstavljanje, modularnost, automatizacija, promenljivost i kulturna konvergencija – obezbeđuju samosvojnost "konektivnog" ili "umreženog pamćenja". Kulturu digitalnog pamćenja i sećanja odlikuje veća poroznost granica između ličnog i kolektivnog, privatnog i javnog. U ovim okvirima skiciraju se moguće pozicije korisnika digitalnih medija kao publike, kustosa, ko-stvaralaca, anti-stvaralaca i aktivista. Nasuprot idejama da su u digitalnom prostoru korisnici opunomoćeni, a rad na sećanju demokratizovan, u zaključnom delu diskutuju se komercijalizacija sećanja, algoritimizacija i pravo na zaborav.

Ključne reči: pamćenje, sećanje, mediji, digitalni mediji, publika, korisnik.

UVOD: MEDIJI I PAMĆENJE

Promišljanje uloge medija u kontekstu individualnog i kolektivnog pamćenja nije nova tema ni u medijskim studijama ni u studijama sećanja. U medijskim studijama ova tema zauzima važno mesto u krugu takozvanih "medijacentrista", autora koji zagovaraju stav da mediji imaju centralnu ulogu u oblikovanju društva. Na primer, Inis razlikuje vremenski i prostorno pristrasne

* jelena.kleut@ff.uns.ac.rs

medije, i na osnovu toga prati promene u društvenim strukturama i obrascima kontrole, a uloga medija ogleda se u načinu čuvanja i prenošenja informacija (Innis, 1986). Mekluan, takođe, piše o medijima koji su oblikovali različite periode, proširujući Inisova shvatanja uvođenjem čula koja se "produžavaju" i "otupljuju" interiorizovanjem medija. Čulnost je za Mekluana pitanje percepcije, načina poimanja stvarnosti i sveta oko sebe te – iako medij deluje u celini društva – to radi jer oblikuje pojedince. Tako kolektivni i društveni nivo, o kojem piše Inis, Mekluan proširuje percepcijom i pamćenjem na individualnom nivou. Jedna od odlika "Gutenbergove galaksije" je, kako piše, osećaj diskontinuiteta i otuđenosti: "Novo osećanje vremena tipografskog čoveka je kinetično, sledno i slikovno" (Mekluan, 1973: 272).

I u Debreovoj (2000) mediologiji pitanje pamćenja u medijskom ključu ima ulogu u opisu etapa kroz koje prolazi ljudsko društvo. Prvu etapu Debre će nazvati mnomosferom – dobom "nepisanih veština pamćenja" (2000: 59), za njom će uslediti logosfera (pismo), grafosfera (štampa) i videosfera (televizija). Ovaj poslednji period karakteriše ubrzanje i trenutnost: "Uzdiže se kultura neprestanog protoka. Arhive su zakrčene, sveprisutnost je konačno pobedila, a trenutnost doživljava vrhunac u *live* prenosima" (Debre, 2000: 60). Paralela dalje može da se postavi između Debreove komunikacije i transmisije i Asmanovog razlikovanja komunikativnog pamćenja, koje se prenosi jezikom, i drugih oblika kolektivnog pamćenja kao što su: mimetičko, materijalno i kulturno pamćenje (Asman, 2007).

Iz ugla studija sećanja, mediji i simbolički sistemi su dve koordinate koje imaju važnu ulogu u određenju "mnemoničkog modusa" u kome će prošlost biti pamćena (Erll, 2011: 104; videti i zbornike Erll & Rigney, 2009; Hajek, Lohmeier & Pentzold, 2016; Neiger, Meyers & Zandberg, 2011). Astrid Erl, na primer, piše o medijima kao tragovima i kao aparatima. Kao aparati – knjige, spomenici, ploče – oni stvaraju "medijske svetove kulture pamćenja u skladu sa medijskim mogućnostima i ograničenjima" (Erll, 2011: 116). Kao tragovi mediji oblikuju čin

pamćenja, pa će Erl, prateći Mekluana, zaključiti: "Medij je pamćenje" (Erl, 2011: 113).

Kada se udaljimo od medija kao tehnologija za čuvanje i prenos poruka i približimo se mas-medijskim organizacijama i novinarima, i dalje opstaje teza o povezanosti medijskih studija i studija sećanja. Mediji, kako piše Barbi Zelizer, nude "prvi nacrt istorije" (Zelizer, 2011a: 358). Kao takvi oni imaju ulogu pamćenja, beleženja aktuelnih dešavanja, onoga što se dešava sada i ovde. Naravno, uloga medija se ne iscrpljuje u pamćenju već se ostvaruje u domenu sećanja, ako prihvatimo Kuljićev stav da se pamćenje odnosi na skladištenje sadržaja prošlosti, a sećanje na aktualizovanje sačuvanih sadržaja (Kuljić, 2006: 8). Masovni mediji, centralizovane organizacije koje pričama snabdevaju publiku, imaju ulogu u institucionalizaciji i fiksiranju kolektivnog pamćenja. Rade to na mnogo načina, direktno – birajući događaje iz prošlosti na koje će podsetiti, ili indirektno – pružajući pozadinu i okvire unutar kojih publika ono što se dešava danas može da poveže sa prošlošću. Ni direktan ni indirektna novinarski rad na sećanju nije nevin, on je – kao i druge vrste medijskog rada – selektivan, najčešće tako da podilazi dominantnim sentimentima i centrima moćima. Dodajmo još i da novinarski rad na pamćenju može biti i prospektivan; za razliku od retrospektivnog pamćenja, prospektivno se odnosi na pamćenje namera da se neke stvari urade u budućnosti (Tenenboim-Weinblatt, 2011: 213).

U analizama novinarskog rada na sećanju insistira se na odvojenosti neposrednog iskustva i sećanja koje prenose i podstiču mediji. Alison Landsberg (2004), na primer, uvodi pojam "prostetičkog sećanja" kako bi objasnila specifičnu vrstu izlaganja istorijskim narativima koja emotivno angažuje punoćom doživljaja kakav pružaju audio-vizuelni zapisi. "Proteza sećanja" omogućava ne samo saznanje o prošlim stvarima već dublje uključivanje u iskustvo drugih, što menja lični subjektivitet i politiku (Landsberg, 2004: 133). Sa druge strane, Zelizer naglašava globalni protok informacija i ulogu globalnih medija u "kanibalizaciji sećanja" (Zelizer, 2011b). Kanibalizacija se odvija u nekoliko mnemoničkih faza. U prvoj

mediji *umanjuju* lokalno iskustvo, te će se, na primer, u izveštavanju evropskih medija o katastrofama izvan evropskog kontinenta uvek pisati iz ugla evropskih turista. U drugoj fazi se upotrebom paralela lokalno iskustvo *zamenjuje* srodnim iskustvima traume, krize ili katastrofe. U trećem koraku, posle određenog vremena, ovako formirana iskustva se *iščāše*, to jest ma koliko bila iskrivljena, ponekad i faktografski netačna, ona se ponavljaju u medijskim sadržajima. Kanibalizacija ulazi u poslednju fazu kada se umanjene, zamenjene i iščāšene priče i slike *prenose* u razumevanje novih događaja.

U ovom radu bavimo se digitalnim medijima i različitim gledištima o ulozi novih medija u kolektivnom i individualnom pamćenju i sećanju. Rad je koncipiran kao pregled dosadašnjih istraživanja koja upućuju na izmenjene parametre kulture sećanja u kontekstu sve prisutnije digitalne tehnologije u svakodnevnom životu. U prvom delu teksta predstavljaju se odlike koje se pripisuju digitalnim medijima, koje utiču na novo promišljanje pamćenja i sećanja. U drugom delu diskutuju se dominantni pogledi na medijizovano, konektivno i umreženo sećanje. Ovi pogledi se u trećem delu dopunjuju literaturom o korisnicima digitalnih medija i na osnovu toga se skiciraju moguće pozicije pojedinca. Nasuprot idejama da su u digitalnom prostoru korisnici opunomoćeni a rad na sećanju demokratizovan, na kraju teksta se problematski pristupa komercijalizaciji sećanja, algoritimizaciji sećanja i pravu na zaborav.

DIGITALNI MEDIJI

Bez namere da detaljno obrazložimo sve odlike digitalnih medija, ovde ćemo se osvrnuti na one koje su od značaja za razmatranje kulture sećanja. Još od Negropontovog (1998) "digitalnog bivstvovanja", binarni kod se uzima za jednu od ključnih karakteristika digitalnih medija. Pišući o "numeričkom predstavljanju" kao najvažnijem principu jezika novih medija, Lev Manovič naglašava dve posledice nula i jedinica – prvo, objekti novih medija mogu se "opisati formalno

(matematički)" i drugo, mogu se "obrađivati algoritmima", to jest "medij se može programirati" (Manovič, 2015: 69). Kasnije će Manovič napisati: "Ne postoje 'digitalni mediji'. Postoji samo softver – primenjen na medije (ili na 'sadržaj')" (Manovich, 2012: 5).

U osobine "jezika novih medija" Manovič ubraja još i modularnost, automatizaciju, promenljivost i kulturno transkodiranje (Manovič, 2015). Modularnost ili modularna struktura medijskih stvari ukazuje na fragmentarnost elemenata koji čine sadržaj i koji se mogu premeštati i kombinovati (2015: 72). Ovde se ne misli samo na hipertekstualnost ili hipermedijalnost, već na širi dijapazon mogućnosti kombinovanja i premeštanja sadržaja iz jednog u drugi kompjuterski program. Prva dva principa, numeričko predstavljanje i modularnost, omogućuju treći – automatizaciju operacija koje se obavljaju pri stvaranju, menjanju, čuvanju, pristupanju sadržajima (Manovič, 2015: 73). Promenljivost, takođe posledica prva dva principa, odnosi se na činjenicu da su digitalni medijski objekti uvek podložni daljoj obradi i stvaranju novih verzija na osnovu starih. Pod kulturnim transkodiranjem Manovič ukazuje na dva elementa novih medija, računarski sloj i kulturni sloj, koji su u neprekidnom sadejstvu. Kako piše, "kulturne kategorije i koncepti zamenjeni (su) novim značenjem, izvedenim iz računarske ontologije, epistemologije i pragme" (Manovič, 2015: 89).

Za razliku od Manoviča, koga više zanimaju sadržaji, a manje ljudi, deo autora naglašava promene u odnosima između primalaca i pošiljalaca informacija – posebno u poređenju digitalnog sa masovnim komuniciranjem. Na primer, Henri Dženkins proširuje tehnicizirano razumevanje medijske konvergencije i koristi naziv "kultura konvergencije" (Jenkins, 2006). Konvergencija u kontekstu kulture podrazumeva kretanje sadržaja kroz mnogobrojne platforme i publiku koja te sadržaje pronalazi "migrirajući" između različitih sistema distribucije. "Konvergencija je proces koji istovremeno teče od gore, od medijskih kompanija i konglomerata, i od dole, od korisnika koji u svakodnevnom životu koriste različite medije i sadržaje" (Jenkins, 2006: 12). U osnovne odlike kulture konvergencije

Mark Djuz ubraja uključivanje različitih zainteresovanih strana (profesionalnih proizvođača, publike, izvora, sponzora) u (ko-)kreiranje medijskih sadržaja, integrisanje različitih medijskih industrija u globalnu proizvodnu mrežu, dematerijalizaciju praksi medijske proizvodnje (pošto se veštine, vrednosti i ideje, umesto ljudi ili mašina, kreću unutar ovakvih mreža), koordinaciju između veoma različitih ciljeva – kreativnosti, trgovine, sadržaja i povezanosti – u procesu medijske proizvodnje (Deuze, 2009: 474).

Ove izmenjene uloge donose i niz kovanica kojima autori nastoje da opišu nove aktere. Aksel Bruns (2006, 2008), na primer, govori o proriscnicima (engl. *producers*), a prateći Toflera, Ricer (Ritzer, 2014) se opredeljuje za naziv prozumenti (engl. *prosumers*). Za prorišćenje je karakteristična otvorenost jer svako ko je zainteresovan može da učestvuje u proizvodnom korišćenju sadržaja. Potom, odlikuje se fluidnošću organizacije zasnovane na *ad hoc* meritokratiji, kao i nedovršenošću jer su novi sadržaji uvek podložni daljoj upotrebi i izmenama. Tipični primer ovako definisanog prorišćenja bila bi Vikipedija. U grupu novih naziva spadaju i "participativno" i "građansko novinarstvo", u kojima se naglašava učešće publike u različitim fazama novinarskog rada, odnosno preuzimanje uloge informisanja u slučaju građanskog novinarstva (Singer et al., 2011).

U kontekstu sećanja i pamćenja treba primetiti da se digitalnim medijima pripisuje trenutnost. U analizi kiberstvarnosti, Stine Gotved predlaže tri određenja vremena (Gotved, 2006). Prvo je vreme koje je aktivno u istoriji i održavanju kulture u najširem značenju kulture kao stvaranja simbola. Drugo je vreme kao sredstvo orijentacije i kontrole, koje je značajno za uspostavljanje društvenih struktura. Treće vreme funkcioniše kao centralna oblast regulisanja i interpretiranja u socijalnoj interakciji. Kulturološko vreme u kojem se stvaraju i održavaju zajednice značenja može se, u kontekstu virtuelnog komuniciranja, posmatrati kao stvaranje digitalnih istorija ili kao digitalizacija postojećih istorija. U odnosu na ovo istorijsko razumevanje vremena mogu se uočiti dva pristupa. Sa jedne strane, autori sugerišu da je istorija podjednako delatna u virtuelnom prostoru, te da onlajn

zajednice i dalje imaju sličan osećaj za prošlost kao i oflajn zajednice. Nasuprot tome, drugi autori insistiraju na tome da se prošlost i sadašnjost u digitalnom bivstvovanju značajno sažimaju, između ostalog zato što i prostorno – hipertekstualno i fragmentarno – bivaju bliže, na klik udaljene jedne od drugih. Na primer, Manuel Kastels piše o "bezvremenom vremenu" (engl. *timeless time*) kao o odrednici umreženog društva: "Prostori protoka i bezvremeno vreme čine materijalnu osnovu nove kulture, koja obuhvata i nadilazi diverzitet istorijski prenošenih sistema predstavljanja" (Castells, 1996: 357).

Trenutnost kao sažimanje vremena može se uzeti i kao princip brzine na kojem počiva virtuelno komuniciranje. Stanko Crnobrnja, na primer, posmatra: "medijsko interno vreme", "medijsko reprezentativno vreme" i "subjektivno doživljeno vreme" (Crnobrnja, 2010: 304–305). Medijsko interno vreme, kojim se mere procesi u medijskim organizacijama u odnosu na vreme događaja izvan medija, značajno se ubrzava. Prenos događaja u realnom vremenu postaje princip kojem se približavaju čak i tekstualni mediji. Reprezentativno vreme, vreme koje mediji predstavljaju u smislu sadržaja i informacija koji se prenose mas-medijskim porukama, preovlađujuće je okrenuto trenutku, nauštrb prošlosti.

PAMĆENJE, SEĆANJE I MREŽA

Dva se preovlađujuća pristupa mogu uočiti kada se radi o pamćenju i sećanju u kontekstu digitalnih medija. Prvi koristi pojam remedijacije i propituje prevođenje sećanja sačuvanih u prethodnim medijima u nove, digitalne forme. Džej Dejvid Bolter i Ričard Grusin, prateći Mekluanov stav da nijedan medij ne izumire već nastavlja život kao sadržaj novog medija, razvijaju pojam remedijacije – ponovnog posredovanja (Bolter & Grusin, 2000). Razvoj medija motivisan je dvema logikama koje odslikavaju ljudske potrebe u odnosu na medije i ovu logiku Bolter i Grusin prate kroz celokupnu istoriju razvoja medijskih tehnologija. Logika neposrednosti (engl. *immediacy*) nalaže nastanak medija koji ukidaju osećaj aparata

koji stoji između subjekta i sveta koji je dostupan posredstvom medija (Bolter & Grusin, 2000: 95). Recimo, Gugl naočare priključene na mrežu čine medij bezmalo nevidljivim. Logika hiperposredovanja (engl. *hypermediacy*), sa druge strane, upućuje na razvoj medija koji pružaju čulno bogatstvo kakvo čovek ima kada svet percipira i doživljava bez medijskog posredovanja (Bolter & Grusin, 2000: 34). Ovakvo hiperposredovanje može da nastaje unutar jednog medija, ali kao primer se mogu uzeti i multimedijalni prostori tematskih parkova. Logika hiperposredovanja stvara tenziju između posredovanja vizuelnih svetova i njihovog predstavlja kao stvarnih.

Ponovno posredovanje jednog medija u drugom pitanje je stepena te je potrebno propitivati u kojoj meri je stari mediji vidljiv u drugom i na koji način se sadržaji menjaju prelaskom iz jednog medija u drugi. Ponekad se može samo raditi o novom pristupu starom sadržaju, nekada se razlike ne brišu već naglašavaju, može se dogoditi agresivna remedijacija, preoblikovanje medija (GUI) ili apsorpcija medija.

U studijama pamćenja remedijacija se definiše kao neprekidna transkripcija "memorijske tvari" u različite medije (Erll, 2011: 141) i proučava se, na primer, kako su pojedini istorijski događaji predstavljeni u istorijskim dokumentima, kako u multimedijalnim muzejskim postavkama, kako na filmu ili u virtuelnim muzejima. Osnovnoj postavci remedijacije, kako je koncipiraju Bolter i Grusin, dodaje se još "premedijacija" kao način na koji prethodni događaji i sećanja na njih oblikuju razumevanje novih događaja ili medijskih sadržaja (Erll, 2011: 200). U svetlu remedijacije produktivno se izučavaju reklame, filmovi i serije koje oživljavaju prošlost, ali i čitavi programi, poput francusko-nemačkog kanala ARTE, koji Hartman naziva "vremenskom mašinom i matriksom evropskog identiteta" (Hartemann, 2009: 152).

Drugi pristup digitalnim medijima i sećanju zagovaraju Endru Hoskins i Hoze Van Dajk, delimično oslanjajući se na remedijaciju, a delimično na medijatzaciju kojom se objašnjava prisustvo medija u svakodnevnom životu i

medijska posredovanost doživljava savremenog sveta. Pojmovima "konektivno sećanje" (engl. *connective memory*) (Hoskins, 2011), odnosno "umreženo sećanje" (engl. *networked memory*) (Van Dijck, 2007) naglašava se povezanost koju kompjuterska tehnologija omogućuje. Hoskins svoju konceptualizaciju locira u "kulturu post-nestašice", ili izobilja, u kojoj raste količina informacija i ubrzava se njihov protok. Kopernikanski obrt za Hoskinsa je konektivni, obrt u povezanosti (engl. *connective turn*), koji donosi značajno uvećanje "obilja, raspostranjenosti i dostupnosti digitalnih tehnologija, aparata i medija", a to za posledicu ima preoblikovanja vremena, prostora i pamćenja: "stvari (ljudi, odnosi, objekti, događaji) koji su predmet konektivnog obrta su potencijalno neprestano 'u pokretu' i odjednom vidljiviji u povezanosti koju donosi kultura post-nestašice" (Hoskins, 2011: 271). Slično i Martin Pogačar piše: "Imajući na umu obilje, plimu i oseku u informacijskom moru i sve promenljiviji teren društvene interakcije u digitalnim medijima, navigacija među sećanjima može se posmatrati kao pravljenje mape mora sećanja – poduhvat koji zovem *memonautica*" (Pogačar, 2016). Autor pomorskom metaforom aludira na "surfovanje" internetom i naglašava da, kada se radi o sećanjima, "more" nikada nije mirno.

Kontrastirajući individualno i kolektivno pamćenje, Hoskins zaključuje da se u virtuelnim prostorima Mreže ne može govoriti o pojedincima i kolektivima već o povezanost (nazivi na engleskom jeziku *collectivity* i *connectivity* jasnije upućuju na ovu paralelu), te ono što se u dosadašnjoj literaturi, počevši od Morisa Albvaša (2015), razmatralo kao kolektivno pamćenje treba staviti u perspektivu nove forme – konektivnog pamćenja. "Takvo pamćenje nije plod individualnih ili kolektivnih sećanja, već nastaje u protoku kontakta između ljudi i digitalnih tehnologija i medija" (Hoskins, 2011: 272). Posledično nastaju "nove strukture memorijalizacije" u kojima ljudi i dalje imaju potrebu da izgrade odnos prema neposrednoj prošlosti, kao na primer posle velikih katastrofa, ali događaji bivaju oteți od njih i cirkulišu Mrežom (Hoskins, 2014: 120).

Izmeštanje sećanja iz lokalne na globalnu scenu takođe doprinosi tome da sećanje neposrednih aktera biva rekontekstualizovano u širim okvirima. Reding stoga koristi pojam "globalno polje pamćenja" (Reading, 2011) jer ono nastaje sinergetskim delovanjem digitalizacije i društveno-političke dinamike globalizacije (Reading, 2011: 242). Nastajanje nove vrste pamćenja autorka povezuje sa umnožavanjem medija, brzinom objavljivanja informacija, širinom dometa koji obezbeđuju da lokalne vesti brzo postanu globalne, mogućnošću da se informacije predstave u različitim modalitetima (slikom, zvukom, tekstom, audio-vizuelnim zapisom), polivalentnošću koja obezbeđuje povezivanje jednog događaja sa nizom drugih i fluidnošću perspektiva i gledišta koje su dostupne u javnom prostoru.

Unutar drugog pristupa, koji naglašava umreženost i brzinu protoka, autori se bave i promenama u sistemu arhiviranja. Arhiv, kako ga razume Alaida Asman, predstavlja sve ono što je pohranjeno u sistemima čuvanja sećanja i što se po potrebi može izložiti, učiniti vidljivim: "Arhiv je osnova svega onog što u budućnosti možemo reći o sadašnjosti onda kada ona postane prošlost" (Assmann, 2011: 335). Ova konceptualizaciju arhiva nije održiva u digitalnim prostorima, te Pinčevski naglašava da je arhiv prošao kroz temeljne tehnološke promene i ne funkcioniše više prema heterotopičkoj logici: "Umesto da okošta pamćenje, arhiv je postao društvena praksa, istinsko živo pamćenje" (Pinchevski, 2011: 254). Sa druge strane, Pogačar piše o "mikroarhiviranju" kao individualnoj praksi skladištenja, organizovanja, širenja sećanja koje čine važan sastojak digitalne društvenosti (Pogačar, 2016: 66).

U celini posmatrano, načini na koje se pamćenje ispoljava i teče u digitalnim prostorima imaju nekoliko posledica. Prva je da granice između privatnog pamćenja i javnog pamćenja-sećanja postaju sve poroznije. Individualno pamćenje i lični akcenti sećanja se ovaploćuju u internetskim društvenim mrežama, na Fejsbuku, Jutjubu i Instagramu. Oni postaju javni ne samom činjenicom što su dostupni određenim publikama već zato što ulaze u složene mreže pamćenja-sećanja u kojima su institucionalni akteri podjednako delatni. Na primer, tradicionalni mediji će danas posegnuti za ličnim svedočanstvima o događajima koji su dostupni na privatnim

naložima i objaviće ih u okviru svojih izveštaja. Ili, pretraga informacija o istorijskim događajima preko Jutjuba ili Gugla dovešće do rezultata u kojima se ne pravi razlika između pojedinaca, neformalnih grupa, masovnih medija i institucija. Sa druge strane, kulturno nasleđe i sećanje koje je dobilo zvanični pečat i kao takvo ušlo u javni prostor biva prisvojeno, re-naratizovano, rekontekstualizovano ili u najmanju ruku diskutovano. O tome svedoče komentari ispod Jutjub snimaka ili rasprave koje se vode na stranama Vikipedije.

Ujedno se menjaju kriterijumi šta će i ko će biti predmet sećanja. Prethodni filteri zasnovani na ekspertizi, profesionalnoj rutini i društvenoj moći nisu nestali, ali oni više nisu jedini. Zaboravljene istorije, manjinska iskustva, potisnute nostalgije mogu biti osnov povezivanja, nekada organizovanja i udruživanja, pojedinaca koji stvaraju svoje mreže sećanja. Bez obzira na to da li ove mreže ulaze u javni prostor ili ne, one postaju deo života građana, oblikuju njihovo razumevanje sveta i u konačnici njihove identitete.

POJEDINCI U DIGITALNOM SVETU SEĆANJA

Sa rastućim uključivanjem korisnika digitalnih tehnologija u čuvanje, prenošenje, predstavljanje i stvaranje kulture sećanja, nastaje i tvrdnja o demokratizaciji sećanja (Edy, 2011). Kao što je u medijskim studijama pre desetak godina preovladao stav da su svi sa računarem i Internetom aktivni učesnici u stvaranju sadržaja, tako je i u nizu drugih oblasti, pa i u studijama sećanja, pažnja pomerena ka žanrovima participacije, modelima saradnje i sadržajima koji nastaju izvan i mimo tradicionalnih institucija kulturnog sećanja i očuvanja kulturnog nasleđa. Ovo je stvorilo idealizovanu sliku aktivnih internetskih korisnika po modelu građana novinara i profesionalaca amatera, i bacilo u zapećak različite male prakse koje ne vrhune u nečemu velikom, ali čine deo svakodnevnog susreta sa digitalnim sadržajima. Na pitanje da li smo svi "prorisnici" (Bruns, 2006; 2008), to jest korisnici koji proizvode svoje sadržaje, Elizabet Berd i niz drugih autora

odgovoriće odrično (Van Dijck, 2009; Bird, 2011; Carpentier, 2011), i pozvati da se sagledaju raznovrsne prakse koje nemaju produktivne dimenzije. U ovom kontekstu potrebno je razmotriti i pojedince u digitalnom svetu sećanja.

Publika, kada se radi o digitalnim medijima, nije nestala i jedan deo korisnika konzumira internetske sadržaje po obrascu po kome gleda filmove i televiziju, sluša radio, čita novine. Uvreženo je pravilo 1-9-90, koje kaže da je jedan posto onih koji aktivno stvaraju sadržaje – recimo postavljaju snimke na Jutjub, devet posto je onih koji ponešto, ponekad urade – na primer, ostave komentar ispod nekog snimka, a devedeset posto korisnika predstavlja nevidljivu, ćutljivu publiku koja prati šta ostali rade (Van Dijck, 2009; Bird, 2011). Oni čine publiku koja ujedno prati rad tradicionalnih institucija, kao i rad amaterskih grupa i pojedinaca, učestvujući tako u protoku značenja. U novoj medijskoj ekologiji ovaj nevidljivi rad nije bez značaja jer utiče na formiranje identiteta koji će se ispoljiti u oflajn prostoru. Takođe, utiče na pravce protoka unutar Mreže i delimično određuje rangiranje dostupnih izvora – na primer, više poseta nezvaničnom memorijalnom centru vodi ka tome da nezvanični centar postaje vidljiviji od zvaničnog.

Deo ove publike će otići korak dalje i neki sadržaj podeliti, oceniti, lajkovati, ponekad ostaviti komentar, možda postaviti i neku sliku negde. Nazivi kao što su "neredovno prorišćenje" (Picone, 2011) ili "mali činovi angažovanja" (Kleut et al., 2017) upućuju na to da se radi praksama koje ne oduzimaju puno vremena, za njih nije potreban veliki napor, one su neplanirane i uglavnom spontane. Posebno im pogoduju mobilni telefoni koji omogućavaju aktivnosti u procepu između različitih vremensko-prostornih celina koje čine svakodnevicu (Dimmick, Feaster & Hoplamazian, 2010). Dok se novine čitaju uz jutarnju kafu na poslu ili kod kuće, radio se sluša u kolima tokom vožnje do posla, a televizija gleda uveče u domu, mali činovi angažovanja nastaju između i unutar ovih vremenski i prostorno određenih praksi.

U kontekstu sećanja, Hoskins (2009) će napisati da se rad na sećanju odvija "u letu", da razlikovanje "prošlosti kao sadašnjosti" i "prošlosti kao prošlosti" nije

više održivo usled neprekidne umrežene sadašnjosti Veba. Promena se može sagledati ako se, na primer, posmatra pravljenje privatnih fotografija danas i pre digitalizacije fotografije. Analogni porodični foto arhivi bili su pažljivo planirani od momenta postavljanja scene do organizovanja redosleda fotografija u albumu, danas se fotografije više i ne prave tako da budu arhivirane već imaju efemerni i tranzitorni karakter, ponekad samo da prenesu vizuelnu poruku (Pogačar, 2016). Ali i tako nastale digitalne fotografije pojave se ponovo u procepu, jer su pohranjene u digitalnim arhivima i "vrebaju", kako Švarc, kaže "iza ćoška" (Schwarz, 2005: 17).

Jedna druga vrsta aktivnosti planirana je, zahteva veći napor i vreme, ali i dalje ne doseže do aktivnog prorišćenja – to je individualni kustoski rad na organizovanju privatnih i javnih sećanja. Korisnici kustosi su oni koji stvaraju digitalne albume, koji prave plejliste na Jutjubu i koji, uopšteno rečeno, koriste svoja lična merila kako bi materijale koje je neko drugi stvorio – bez obzira na to da li se radi o profesionalcima ili amaterima – aranžirali i u novom aranžmanu predstavili. Nostalgija, potisnuti narativi ili proživljene traume mogu motivisati nastanak ovakvih kolekcija jer utrošak vremena i trud proizilaze iz emotivno-afektivne uključenosti u temu ili iskustvo koje se predstavlja.

Prvi oblik kreativnog prorisničkog rada pojavljuje se među grupom ko-stvaralaca koji preuzimaju dostupne, često institucionalno oblikovane sadržaje i dodaju im svoje narative. Ova vrsta tekstualne interaktivnosti omogućena je digitalnim, dakle promenljivim karakterom sadržaja o kojem je pisao Manović (2015). Izlazak muzeja, galerija, arhiva, masovnih medija i kreativnih industrija na Mrežu čini njihove sadržaje otvorenim za dalju obradu, a ona pak pokazuje raznovrsnost značenja koja institucionalno nastalim sadržajima pripisuju pojedinci. Oni mogu biti i ko-stvaraoci, ali i anti-stvaraoci, koji poruke dekodiraju u izmenjenom ili suprotnom ideološkom ključu.

Jedno istraživanje, na primer, pokazuje kako je pesma "Računajte na nas" poslužila kao predložak za niz snimaka postavljenih na Jutjubu (Kleut, Drašković & Prodanović, 2016). Jednim delom vizuelna nadogradnja upućuje na nostalgiju za

"dobrim, starim vremenima" ili "bratstvom i jedinstvom", ali se u delu snimaka pesma aktuelizuje u sadašnjosti i povezuje sa antiratnim sentimentima, antifašizmom i antikapitalizmom. Takođe, postoje i audio-vizuelni materijali koji lična sećanja u vidu privatnih fotografija sa seminara ili skupova pripisuju nekada popularnoj melodiji. Ova raznovrsnost pokazuje živost "mnemoničke mašte" (Keightly & Pickering, 2012) kao kreativne dimenzije pamćenja i sećanja, koja vodi sintezi prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Nešto su bliže teorijskom određenju prorišćenja oni sadržaji i prakse koji podrazumevaju zajednički rad, saradnju pojedinaca pri interpretaciji dalje ili bliže prošlosti. Hes, na primer, beleži nastanak "veb memorijala" u znak sećanja na teroristički napad u Sjedinjenim Američkim Državama 11. septembra 2001. godine. Kako piše, ovaploćenje sećanja u virtuelnom prostoru osnažuje i opunomoćuje zajednice u žalosti (Hess, 2007: 828). Drugi autori proučavaju Fejsbuk kao platformu koja takođe omogućuje interakciju orijentisanu ka digitalnim objektima sećanja i zajednički rad na njihovom čuvanju (Kaun & Stiernstedt, 2016).

Saradnja čak i višeg stepena pronalazi se u enciklopedijskim odrednicama Vikipedije. U ovom "globalnom mestu sećanja" stranice na kojima se vodi diskusija otkrivaju komunikativno pamćenje i proces pregovaranja o relevantnim činjenicama i njihovoj interpretaciji, dok glavne strane predstavljaju kulturno sećanje, rezultat dogovora i diskusija (Pentzold, 2009). Aktuelnost, kontroverznost ili politički značaj događaja o kojima se prave odrednice često dovodi do žive diskusije o izvorima, akterima, izboru činjenica pa i nazivima kojima će se događaji opisati. Na primer, studija Stefana Janjića (2017) upućuje na "uređivačke ratove" na Vikipediji oko teksta o zločinu u Srebrenici. Verzije odrednice na srpskoj, hrvatskoj i bosanskoj Vikipediji sadrže brojne razlike, ali najveći rat oko definicija se vodio na najposećenijem, engleskom izdanju.

Koncept produktivnog korišćenja nastao je u kontekstu digitalnih medija i njegovi autori ne razmatraju "prelivanje" digitalnih praksi u stvarni svet. U našoj skici mogućih pozicija pojedinaca želimo još da skrenemo pažnju na one aktivnosti

koje započinju u digitalnom svetu, ali prelaze – bilo da su tome izvorno namenjene ili da se prelazak spontano desi – u stvarni svet. Korisnici aktivisti, kako bismo mogli da ih nazovemo, koriste mogućnosti Mreže kako bi pažnju javnosti van Mreže skrenuli na određene teme i kako bi je podstakli na delovanje u oflajn svetu. Primer može da bude inicijativa novinara Dušana Mašića, koji je preko Tvitera pokrenuo akciju "7.000", tokom koje je preko ove društvene mreže delio brojeve od 7000 do 1 ljudima koji će 11. jula leći pred Narodnu skupštinu i time odati počast žrtvama genocida u Srebrenici. Ova i srodne prakse najčešće su plod "moralne evaluacije" i nastojanja mnemoničkih aktera da isključeno sećanje vrate u kolektivnu svest (Ashuri, 2011).

UMESTO ZAKLJUČKA: DIGITALNE USPOMENE OTRGNUTE OD POJEDINACA

Pregled prethodnih istraživanja pokazuje da u studijama sećanja internetska, digitalna komunikacija predstavlja značajno polje istraživanja. Uglavnom se u pozitivnim tonovima piše o terapijskoj ulozi digitalne ekspresije i komemoracije, o heterogenosti glasova novih i starih aktera sećanja, o participaciji pojedinaca i posledično o demokratizaciji polja sećanja u savremenosti. Međutim, o umreženom ili konektivnom sećanju govori se i kritički, posebno kada se radi o komercijalizaciji sećanja, njihovoj algoritamskoj obradi i nemogućnosti pojedinaca da u celini kontrolišu svoje mnemoničke sadržaje.

Komercijalizacija sećanja je, kako piše Sturkem (2008), počela još početkom 20. veka sa stvaranjem industrija pamćenja. Od filmova koji spajaju zabavu i istoriju do suvenira i drugih kič objekata potrošnje, koji se prodaju na mestima sećanja, materijalizovano pamćenje ulazi u ekonomsku matricu modernog potrošačkog društva. I reklama kao simbol ovog društva koristi strategije "retrotipovanja" jer je prošlost privlačna potrošačima i pruža "estetsko pojačanje u prodaji dobara i usluga" (Pickering & Keightley, 2014: 90).

Komodifikacija sećanja u digitalnom prostoru povezana je sa algoritmima i softverima, pozadinskim procesima koji obezbeđuju funkcionisanje internetskih društvenih mreža i drugih servisa. Algoritmi prikupljaju podatke o korisnicima, njihovom izboru sadržaja, lajkovima, šerovima, fotografijama koje postavljaju, lokacijama koje posećuju. Ovim podacima "hrane" se ogromne baze podataka koje služe u komercijalne svrhe: upotrebljavaju se za plasiranje oglasa, preporučivanje srodnih proizvoda i tome slično. Takođe, na osnovu prikupljenih i obrađenih podataka uređuje se (ne)vidljivosti sadržaja iz privatne i javne sfere. Kao i drugi oblici pristupa sadržajima, i rad sa i na njima, tako i pristup sećanjima postaje predmet softverske obrade (Schwarz, 2014).

Semiotehnološki režimi postavljaju okvire unutar kojih se odvija individualni rad na pamćenju i sećanju, oni podstiču i promovišu određene prakse dok druge onemogućavaju ili otežavaju (Kaun & Stiernstedt, 2016). Zato Van Dajk piše da, za razliku od kolektivnog pamćenja koje je utemeljeno na antropocentričnom shvatanju, "umreženo pamćenje zahteva novo razumevanje subjektiviteta u kome su um i tehnika isprepletani" (Van Dijck, 2010: 403). Baveći se internetskom društvenom mrežom Flickr, autorka zaključuje da metapodaci i analiza koju mreža sprovodi nisu namenjeni samo praćenju preferencija korisnika već se ove informacije mogu koristiti da se pojedinci podstaknu na određeno grupno ponašanje ili stvaranje grupa (Van Dijck, 2010: 405).

Sa delovanjem semiotehnoloških režima u digitalnoj komunikaciji povezano je i pravo na zaborav koje se odnosi na mogućnost pojedinaca da materijale koje su sami stvorili ili sadržaje koje je o njima stvorio neko drugi uklone iz digitalnog prostora. Mreža i posebno internetske društvene mreže "pamte", a praćeni kontroverzama uvode se i softveri koji će to pamćenje ovaplotiti. Na primer, Fejsbuk je bio uveo opciju *Memories* i nasumično iz baze koju su korisnici sami stvorili birao i predstavljao fotografije i objave. Tako su se lične fotografije od pre nekoliko godina "vraćale" korisniku, a da ih sam nije tražio. Zbog ovog pozadinskog rada softvera, Hoskins smatra da pojedinci "gube kontrolu nad zaboravom" (Hoskins,

2016: 15), da pohranjujući niz zapisa o sadašnjosti u digitalnoj formi stvaraju arhive koje nisu u celosti njihove. "Arhivirani Ja" ne predstavlja medijski produžetak ili mogućnost da se prošire kapaciteti pamćenja već "otuđenje pamćenja od sopstva" (Hoskins, 2016: 32).

Pravo na zaborav nedavno je postalo predmet regulacije u dokumentima Evropske unije i povezano je sa srodnim pravom na zaštitu podataka o ličnosti. Međutim, dok se podaci o ličnosti odnose na informacije koje nisu javno dostupne, pravo na zaborav se odnosi na podatke, video- snimke i fotografije koje su javno dostupne, najčešće preko internetskih pretraživača poput Gugla. Pošto se radi o javnim dostupnim informacijama, otvara se niz pitanja o slobodi izražavanja i medijskim slobodama jer se brisanje podataka može smatrati i gušenjem ovih sloboda.

Primer debate koja se vodi oko prava na zaborav upućuje na složenost odnosa između privatnog i javnog u novoj medijskoj ekologiji. U kontekstu sećanja, reč je o isprepletanosti institucionalno i individualno stvorenih digitalnih objekata koji lako i brzo putuju Mrežom. Prethodni legitimišući akteri svoj rad na sećanju izlažu u javnom digitalnom prostoru i time ga čine dostupnim za različite vrste aktivnosti publike i korisnika digitalnih medija. Dok njihova snaga na ovaj način slabi, raste moć internetskih giganata koji čuvaju i izlažu delove novih javno-privatnih arhiva.

Jelena Kleut

CONNECTIVE MEMORY AND POSITIONS OF DIGITAL MEDIA USERS

Abstract: Starting from the importance of the media in creation, preservation and distribution of collective and individual memory, the paper provides the framework for understanding these processes in digital spaces. The main characteristics of digital media – such as: numerical representation, modularity, automation, variability and cultural convergence – afford the distinctiveness of "connective" or "network memory". Culture of digital memory and remembrance is marked by porous lines between individual and collective, private and public. In this framework, the possible positions of digital media users are sketched and they include the position of audience, curator, co-creator, anti-creator and activist. Contrary to the idea that users are empowered and that memory work is democratized in digital spaces, the concluding part discusses commercialization of memories, algorithmization and the right to be forgotten.

Keywords: memory, remembrance, media, digital media, audience, user.

LITERATURA

- Albvaš, M. (2015). Kolektivno i istorijsko pamćenje. U M. Sladeček, J. Vasiljević i T. Petrović Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (str. 29–60). Zavod za udžbenike i Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Asman, J. (2007). *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Assmann, A. (2011). Cannon and Archive. In Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V. & Levy, D. (eds.), *The Collective Memory Reader* (pp.334-337). Oxford: Oxford University Press.
- Ashuri, T. (2011). Joint Memory: ICT and the Rise of Moral Mnemonic Agents. In M. Neiger, O. Meyers & Zandberg, E. (eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 104–116). New York: Palgrave Macmillan.
- Bird, S. E. (2011). Are We All Producers Now?: Convergence and Media Audience Practices. *Cultural Studies*, 25(4-5), 502–516.
- Bolter, J. D., & Grusin, R. (2000). *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge-London: MIT Press.
- Bruns, A. (2008). *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Producership*. New York: Peter Lang.
- Bruns, A. (2006). Towards Producership: Futures for User-Led Content Production. In Fay Sudweeks, Herbert Hrachovec, & Charles Ess (eds.) *Proceedings Cultural Attitudes towards Communication and Technology*, Tartu, pp. 275–284.
- Carpentier, N. (2011). Contextualising author-audience convergences: "New" technologies' claims to increased participation, novelty and uniqueness. *Cultural Studies*, 25 (4–5), 517–533.
- Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture, The Rise of the Network Society*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Crnobrnja, S. (2010). *Estetika televizije i novih medija*. Beograd: Clio.

- Debre, R. (2000). *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio.
- Deuze, M. (2009). Media industries, work and life. *European Journal of Communication*, 24 (4), 467–480.
- Dimmick, J., Feaster, J. C., & Hoplamazian, G. J. (2010). News in the interstices: The niches of mobile media in space and time. *New Media & Society*, 13(1), 23–39.
- Edy, J. A. (2011). The Democratic Potential of Mediated Collective Memory. In M. Neiger, O. Meyers & Zandberg, E. (eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 37–47). New York: Palgrave Macmillan.
- Erl, A. (2011). *Memory in Culture*. New York: Palgrave Macmillan.
- Erl, A. & Rigney, A. (eds.) (2009). *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Ferron, M., & Massa, P. (2011). Studying collective memories in Wikipedia. *Journal of Social Theory*, 3(4), 449–466.
- Gotved, S. (2006). Time and Space in Cyber Social Reality. *New & Media Society*, 8(3), 467–486.
- Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold, C. (eds.) (2016). *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction*. New York: Palgrave Macmillan
- Hartemann, A. (2009). The Television Channel ARTE as a Time Machine and Matrix for European Identity. In A. Erl & A. Rigney, A. (eds.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (pp. 152-159). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hess, A. (2007). In digital remembrance: vernacular memory and the rhetorical construction of web memorials. *Media, Culture & Society*, 29(5): 812–830.
- Hoskins, A. (2009). Digital Network Memory. In A. Erl & A. Rigney (eds.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (pp. 91-106). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hoskins, A. (2011). 7/7 and connective memory: Interactional trajectories of remembering in post-scarcity culture. *Memory Studies*, 4(3), 269–280

- Hoskins, A. (2014). Media and the Closure of the Memory Boom. In K. Niemeier (ed.), *Media and Nostalgia: Yearning for the Past, Present and Future* (pp. 118-128). New York: Palgrave Macmillan.
- Hoskins, A. (2016). Archive Me! Media, Memory, Uncertainty. In A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold (eds.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (pp. 13-35). New York: Palgrave Macmillan
- Innis, H. (1950/1986). *Empire and Communications*. Victoria-Toronto: Press Porcepic Limited.
- Janjić, S. (2017). Srebrenica na Vikipediji: Kako se piše "zločin". Rad predstavljen na konferenciji "Populizam, izbeglička kriza, religija, mediji", Novi Sad, 26. maj 2017.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: where old and new media collide*. New York: New York University Press.
- Kaun, A., & Stiernstedt, F. (2014). Facebook time: Technological and institutional affordances for media memories. *New Media and Society*, 16(7): 1154–1168.
- Kaun, A., & Stiernstedt, F. (2016). Media Memory Practices and Community of Remembrance: Youth Radio DT64. In A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold (eds.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (pp. 195-209). New York: Palgrave Macmillan.
- Kleut, J., Drašković, B., & Prodanović, D. (2016). Prodsage as (Re)Interpretation: Memories of Yugoslavia on Youtube. Paper presented at 6th European Communication Conference: Mediated (Dis)Continuities: Contesting Pasts, Presents and Futures, Prague, 9-12 November, 2016.
- Kleut J., Møller Hartley, J., Pavličková, T., Picone, I., Romić, B., & de Ridder, S. (2017). Small acts of audience engagement interrupting content flows. In R. Das and B. Ytre-Arne, *Audiences, towards 2030: Priorities for audience analysis*. Surrey: CEDAR.

- Keightley, E., & Pickering, M. (2012). *The Mnemonic Imagination Remembering as Creative Practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: the Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Langlois, G. (2011). Meaning, Semiotecnologies and Participatory Media. *Culture Machine*, 12, 1–27.
- Makluan, M. (1971). *Poznavanje opštita čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.
- Makluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija*. Beograd: Nolit.
- Manovich, L. (2012). The Media after Software. Retrieved 27th December, 2012 from http://softwarestudies.com/cultural_analytics/Manovich.Media_after_software.2012.pdf.
- Manovič, L. (2015). *Jezik novih medija*. Beograd: Clio.
- Negropont, N. (1998). *Biti digitalan*. Beograd: Clio.
- Neiger, M., Meyers, O., & Zandberg, E. (eds.) (2011). *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pentzold, C. (2009). Fixing the floating gap: The online encyclopaedia Wikipedia as a global memory place. *Memory Studies*, 2(2), 255–272.
- Pickering, M., & Keightley, E. (2016). Memory, Media and Methodological Footings. In In A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold, C. (eds.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (pp. 36-54). New York: Palgrave Macmillan.
- Picone, I. (2011). Prodsusage as a Form of Self-publication. A Qualitative Study of Casual News Prodsusage. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 17(1), 99–120.
- Pinchevski, A. (2011). Archive, Media, Trauma. In M. Neiger, O. Meyers & Zandberg, E. (eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 253-264). New York: Palgrave Macmillan.

- Pogačar, M. (2016). *Media Archaeologies, Micro-Archives and Storytelling: Representing the Past*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ritzer, G. (2014). Prosumption: Evolution, Revolution, or Eternal Return of the Same? *Journal of Consumer Culture*, 14(1), 3–24.
- Schwarz, O. (2014). The past next door: Neighbourly relations with digital memory-artefacts. *Memory Studies*, 7(1), 7–21.
- Singer, J. B et al. (2011). *Participatory Journalism: Guarding Open Gates at Online Newspapers*. West-Sussex: Wiley-Blackwell.
- Sturken, M. (2008). Memory, consumerism and media: Reflections on the emergence of the field. *Memory Studies*, 1(1): 73–78.
- Tenenboim-Weinblatt, K. (2011). Journalism as an Agent of Prospective Memory. In M. Neiger, O. Meyers & Zandberg, E. (eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 213-225). New York: Palgrave Macmillan.
- Van Dijck, J. (2007). *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Van Dijck, J. (2009). Users like you? Theorizing agency in user-generated content. *Media, Culture, and Society*, 31(1), 41–58.
- Van Dijck, J. (2010). Flickr and the culture of connectivity: Sharing views, experiences, memories. *Memory Studies*, 4(4) 401–415
- Zelizer, B. (2011a). "Why Memory's Work on Journalism Does Not Reflect Journalism's Work on Memory" In J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi & D. Levy (eds.), *Collective Memory Reader* (pp. 358-362). Oxford: Oxford University Press.
- Zelizer, B. (2011b). Cannibalizing Memory in the Global Flow of News. In M. Neiger, O. Meyers & Zandberg, E. (eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 27-36). New York: Palgrave Macmillan.

Ana Bilinović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 338.48:930.85
338.483.13

MRAČNI TURIZAM I MRAČNO KULTURNO NASLEĐE

Apstrakt: U radu se analiziraju osobenosti mračnog kulturnog nasleđa i mračnog turizma. Fokus je na specifičnostima mračnog turizma u odnosu na ostale oblike turističkih kretanja, motivaciji posetilaca, podoblicima i tipologijama mračnog turizma, kao i na problematici resursnog potencijala mračnog kulturnog nasleđa u kontekstu različitih perspektiva posmatranja eksploatacije lokaliteta ljudske tragedije i patnje. Posebna pažnja posvećena je kritici termina mračni turizam kao onog koji se dovodi u neposrednu vezu sa uznemirujućim praksama i morbidnim proizvodima (i iskustvima) unutar domena turizma.

Ključne reči: mračno kulturno nasleđe, mračni turizam, tanaturizam, disonantno nasleđe, komodifikacija.

UVOD

Proučavanje mračnog turizma kao čina putovanja na mesta smrti i katastrofa privlači sve veće interesovanje teoretičara i istraživača iz širokog spektra disciplina i oblasti (van studija turizma/turističkog menadžmenta) (vidi Light 2017; Stone 2006, 2011; Jamal and Kim 2005; Blom 2000; Cooper 2006; Seaton 2002). U prilog rastućeg akademskog interesovanja za tematiku mračnog turizma govori i činjenica da je veza između turizma i smrti sve popularnija tema na konferencijama posvećenim tematici (mračnog) kulturnog nasleđa, kao i činjenica da je pri Univerzitetu u Centralnom Lankaširu (Ujedinjeno Kraljevstvo) osnovan Institut za

* ana.bilinovic@ff.uns.ac.rs

istraživanje mračnog turizma (Light 2017: 276; Kesar i Tomas 2014: 52). Dodatno, mračni turizam se sve češće koristi kao "akademsko sočivo" kroz koje se sagledavaju različite sociokulturne prakse, politički i ekonomski imperativi, kao i moralne dileme.

Uporedo sa rastućim istraživačkim interesovanjem za mračni turizam, pojedini teoretičari skreću pažnju na činjenicu da je "mračni turizam relativno nova oblast istraživanja i da mnogi aspekti još uvek iziskuju dalje istraživanje kako bi se proniklo u složenost te pojave" (Preece and Price, navedeno prema Stone 2011: 319), kao i da je istraživanje mračnog turizma unutar šireg sociokulturnog i političkog okvira i dalje ograničeno, a literatura eklektična, teorijski krhka i stoga bez čvrstih zaključaka (Sharpley and Stone, navedeno prema Stone 2011: 319). Na tom tragu pojedini teoretičari (Light 2017; Stone 2011) upozoravaju na trend analiziranja mračnog turizma posredstvom nedovoljno teorijski razvijenih pretpostavki i empirijski krhkih okvira koji pate od nedostatka legitimne sinteze unutar i van disciplinarnih granica (Stone 2011: 320). Stoga se javlja potreba da se istraživanje mračnog turizma utemelji na čvršćoj ontološkoj i epistemološkoj (i stoga metodološkoj) osnovi, kao i potreba da se literatura o mračnom turizmu zasnjuje na širim (post)disciplinarnim okvirima sa ciljem istraživanja i objašnjenja ove pojave na koherentan i sistematičan način (Stone 2011: 320; Light 2017: 293).

MRAČNI TURIZAM: POJAM, OBELEŽJA I PODOBLICI

Mračni turizam je oduvek bio prepoznatljiv oblik turizma i ima brojne preteče. Pojedini teoretičari (vidi Seaton 2010) navode da je reč o tradicionalnom putovanju koje se razvilo usled velikih promena u istoriji evropske kulture i pod uticajem hrišćanstva, antikvarijanzma i romantizma. Kako je učešće u turizmu generalno raslo, naročito od sredine 20. veka, tako su i potražnja i ponuda iskustava

u oblasti mračnog turizma porasle, kako u stepenu tako i u obimu.¹ Sa druge strane, potrebno je naglasiti da sve do sredine 90tih godina 20. veka mračni turizam nije pominjan u akademskoj literaturi kao specifičan element potrošnje u tipologijama turizma (Stone 2011: 319). U tom periodu prepoznaje se sve "prisnija" veza između turizma i mesta stradanja i patnje. Na tom tragu Rojek (Rojek 1993) istražuje sve veću popularnost grobova i mesta povezanih sa smrću slavni osoba među turistima, nazivajući takva mesta "crnim tačkama". On je tumačio ovaj trend sa stanovišta postmodernizma, a naročito se fokusirao na ulogu spektakla i zamagljivanje razlike između stvarnog i imaginarnog. Takođe je predložio termin "senzacijska mesta" (mesta nasilne smrti) i tvrdio je da su to društveni prostori za reafirmaciju individualnih i kolektivnih identiteta u susretu sa događajima koji su narušili svakodnevnu rutinu.

Istraživanja u oblasti "disonantnog nasleđa" (vidi Tunbridge and Ashworth 1996) predstavljaju važnu preteču mračnog turizma. Pod disonantnim nasleđem podrazumeva se da resursi u vezi sa kulturnim nasleđem imaju različit značaj za različite grupe, što ukazuje na to da je nasleđe po prirodi disonantno. Jedna od tema koje su Tanbridž i Ašvort razmatrali jeste "nasleđe strahota" (Tunbridge and Ashworth 1996: 94). Ukazujući na brojne, uglavnom evropske primere, analizirali su dileme u vezi sa upravljanjem i tumačenjem takvog nasleđa u svrhu zadovoljavanja suprotstavljenih potreba za sećanjem i zaboravljanjem. Međutim, iz

¹ Turističke lokacije vezane za ratove čine možda najveću kategoriju turističkih atrakcija na svetu. Tompson (Tompson, navedeno prema Stone 2011) nudi sveobuhvatan turistički vodič kroz "25 najboljih poprišta Drugog svetskog rata", dok pojedini teoretičari (Chronis, navedeno prema Stone 2011: 321) beleže kako ratišta mogu biti simbolički transformisana i korišćena od strane kako pružalaca usluga, tako i turista, u svrhe dogovaranja, definisanja i jačanja društvenih vrednosti patriotizma i nacionalnog jedinstva kroz smrti drugih. Takođe je isticano (vidi Carr, navedeno prema Stone 2011) kako ratna turistička mesta mogu da potisnu, kontrolišu ili cenzurišu različita tumačenja prošlosti. Iako raznovrsne, ratne turističke atrakcije predstavljaju (samo) podgrupu šire grupe turističkih mesta povezanih sa smrću i patnjom.

fokusa njihovog interesovanja izostala je analiza razloga iz kojih bi turisti mogli biti zainteresovani za posećivanje takvog nasleđa.

Pojam mračni turizam prvi put je predložen akademskoj zajednici 1996. godine u okviru tematskog izdanja *Međunarodnog časopisa o studijama nasleđa* (Stone 2011: 319; Light 2017: 278), a do dalje popularizacije pojma dolazi 2000. godine, sa pojavom uticajne knjige *Mračni turizam: Privlačnost smrti i katastrofe* (Lennon and Foley 2000). Malkom Foli i Džon Lenon, autori navedenog fundamentalnog dela u oblasti mračnog turizma konceptualizovali su mračni turizam kao podvrstu kulturnog turizma. Njihovo razumevanje mračnog turizma na više načina je bilo uže nego što se najčešće shvata, jer ga eksplicitno definišu kao pojavu 20. veka, što je tvrdnja koja je potekla od tumačenja mračnog turizma kao proizvoda postmodernizma. Tvrdili su da objekti u okviru mračnog turizma izazivaju osećaje "anksioznosti i sumnje" (Lennon and Foley 2000: 11) koji mogu poljuljati sigurnost i optimizam savremenosti. Takođe su skrenuli pažnju na veliku promenu u načinu na koji se smrt i mrtvi tretiraju u turističkoj industriji, gde se smrt sve više komodifikuje i komercijalizuje.

Iako nezaobilazno delu u oblasti mračnom turizma, navedena knjiga (Lennon and Foley 2000) podlegla je oštroj kritici, između ostalog usled ograničenosti teorijske analize mračnog turizma, problematičnog izbora studija slučaja, kao i tvrdnje da je mračni turizam ograničen na događaje unutar "živog sećanja" (Light 2017: 279). Naročitu pažnju kritičara privukla je tvrdnja da je mračni turizam savremena pojava ukorenjena u postmodernom svetu. Pojedini teoretičari (Casbeard and Booth 2012: 2) tvrdili su da je takav pristup zasnovan na verovanju u "izuzetnost sadašnjice" i da podrazumeva da se postmodernost može prepoznati kao zasebna istorijska epoha koja je nezavisna od ranijih perioda u istoriji. Drugi teoretičari (Seaton 1996) uverljivo su pokazali da veza između putovanja i smrti ima dugu istoriju ukorenjenu u ustanovljenoj praksi označenoj kao "tanatopsis" (razmišljanje o smrti). Vrednost postmodernizma kao okvira za razumevanje mračnog turizma dovedena je u pitanje i na druge načine. Na primer,

skrenuta je pažnja da postmoderni okvir zanemaruje individualne psihološke faktore koji mogu uticati na interesovanje turista za posećivanje mesta povezanih sa smrću (Dunkley *et al.* 2007). Vrednost postmodernizma kao eksplanatornog okvira u određenoj meri je oslabljena i usled činjenice da postmodernistički okvir nije od velike koristi za razumevanje motivacija i iskustava turista koji posećuju mesta stradanja.

Istraživači u oblasti mračnog turizma posvetili su veliku pažnju identifikovanju podoblika mračnog turizma. U tom kontekstu navode se tanaturizam² kao turistička aktivnost motivisana smrću, morbidni turizam (Blom 2000), turizam crne tačke/*black-spot tourism* (Rojek 1993), kazneni/zatvorski turizam (Strange and Kempa 2003), turizam strave (Bristow and Newman 2005, navedeno prema Light 2017), turizam genocida (Beech, navedeno prema Light 2017), turizam žalosti (Dunkley *et al.* 2007), turizam katastrofe (Robbie 2008), turizam favela (Robb 2009), paganski turizam (Laws, navedeno prema Light 2017), turizam samoubistva (Miller and Gonzalez 2013), atomski turizam (Freeman, navedeno prema Light 2017), turizam nasleđa konflikta (Mansfeld and Korman, navedeno prema Light 2017) i distopijski mračni turizam (Podoshen *et al.* 2015). Drugi, blisko povezani oblici specifičnog turizma uključuju turizam siromaštva (Carrigan 2014) i gotski turizam (McEvoy 2016). Predočeni razvoj reflektuje dugoročnu potrebu unutar studija turizma/menadžementa u turizmu za prepoznavanjem određenih specifičnih oblika turizma, od kojih se svaki smatra homogenim u pogledu proizvodnje i potrošnje. O tome da je takva potreba izuzetno zastupljena u istraživanju mračnog turizma govori i nezadovoljstvo povodom

² Premda se termini mračni turizam i tanaturizam često koriste kao sinonimi, između njih postoji važna razlika (ili barem postoji razlika u njihovom izvornom značenju). Mračni turizam uglavnom se koristi kao hiperonim pod kojim se podrazumevaju svi oblici turizma koji su na neki način povezani sa smrću, patnjom, strahotama, tragedijama ili kriminalom. Prema izvornoj formulaciji, ova pojava ima korene u okolnostima koje su vladale krajem 20. veka. Tanaturizam je pojam užeg značenja i tiče se dugovečne prakse putovanja potaknutog specifičnom željom za susretom sa smrću. Pošto su navedena dva pojma usko povezana, nije moguće govoriti o jednom, a ne razmatrati drugi (Light 2017: 277).

upotrebe širokog pojma mračni turizam, kao onog koji onemogućava pravljenje razlike između različitih vrsta (mračnih) mesta i posetilaca. Potrebno je napomenuti da iako je identifikovanje podoblika mračnog turizma imalo za cilj veću jasnoću i preciznost, u isto vreme je "razvodnilo" osnovni pojam (Light 2017: 281).

Neophodno je skrenuti pažnju i na širu kritika termina mračni turizam koja se usredsređuje na njegovu vezu sa "uznemirujućim praksama i morbidnim proizvodima (i iskustvima) unutar domena turizma" (Stone 2006: 146). Na primer, pojedini teoretičari tvrde da upotreba reči "mračni" podrazumeva implicitni kontrast u odnosu na oblik turizma koji je "svetao", tako da je mračni turizam konstruisan kao nešto što je "transgresivno, moralno upitno i patološko" (Seaton, navereno prema Light 2017: 279). Drugi tvrde da "mračnost" nije objektivna činjenica, već je društveno konstruisana na različite načine u različitim kontekstima, tako da je obeležavanje nečega kao "mračnog" zapravo "komplikivano pitanje perspektive i privilegije" (Bowman and Pezzullo 2010: 191). Potrebno je napomenuti da je mračni turizam termin koji se neretko koristi bez pristanka same turističke industrije, te mnogi profesionalci zaduženi za upravljanje mestima smrti ili patnje za potrebe turizma ne prihvataju dati termin (Magee and Gilmore 2015).

HRONOLOŠKI RAZVOJ PROUČAVANJA I TIPOLOGIJE MRAČNOG NASLEĐA

Tokom protekle dve decenije istraživanja mračnog turizma fokusirala su se na širok spektar tema, premda se prioriternost pojedinačnih tema menjala tokom vremena (vidi Tabela 1). Uopšteno posmatrano, moguće je prepoznati dva šira stadijuma u istraživanju mračnog turizma od kojih su oba trajala po približno jednu deceniju (Light 2017: 277). Prvi stadijum karakterišu pokušaji relativno malog broja naučnika da prepoznaju i objasne veze između turizma i smrti i jasnije odrede pojam mračnog turizma. U tom stadijumu dominiraju studije slučaja u kojima je debata o pitanjima komodifikacije i autentičnosti zauzela istaknuto mesto. (Light 2017: 277).

Drugi stadijum karakteriše povećano interdisciplinarno angažovanje u oblasti mračnog turizma, koje je dovelo do pojave opsežne kritike samih pojmova u ovoj oblasti proučavanja (naročito pojma mračnog turizma). Zapaža se i uvećano interesovanje za ispitivanje motivacija i iskustava turista koji posećuju mesta smrti i patnje, kao i napor da se razvije teorijski okvir za razumevanje veze između turizma/turista i smrti (Light 2017: 277).

Tabela 1. Ključna pitanja i teme u istraživanju mračnog turizma i tanaturizma, 1996-2016. (prema Light 2017: 277).

Pitanje/Tema	Istraživačka prioritetnost	
	Prva dekada (1996-2005)	Druga dekada (2006-2016)
<i>Vežano za same koncepte</i>		
Definicije i obim	**	***
Razvoj tipologija	**	*
Veze sa postmodernizmom	***	*
Istorijski prethodnici	*	**
<i>Etičke debate</i>		
Komodifikacija i autentičnost	***	**
Etičke debate	***	*
<i>Političke dimenzije</i>		
Veza između individualnog/kolektivnog identiteta	*	***
Veza sa kolektivnim sećanjem	*	***
Uloga u postkonfliktnom pomirenju	*	**
<i>Priroda potražnje</i>		
Razlozi za posećivanje	*	***
Hodočašće	**	**
Iskustva i aktivnosti/ponašanje posetilaca	*	***
Emocionalne dimenzije posete	*	***
Veze između živih i mrtvih	*	***
Pregovori o moralnosti	*	**
<i>Upravljanje</i>		
Upravljanje mestima smrti u svrhe turizma	**	**

Tumačenje mesta smrti u svrhe turizma	*	**
Utjecaji na različite interesne strane	*	***
Marketing	*	*
<i>Metodologija</i>		
Metode istraživanja	*	*

Istraživačka prioritetnost (zasnovana na broju publikacija na svaku od tema i široj zastupljenosti teme u debati): * - najniža, *** - najviša.

Još u ranim stadijumima proučavanja, teoretičari i istraživači zainteresovani za pojavu mračnog turizma težili su da "mapiraju" njegovu izuzetno heterogenu prirodu. Pojedini (Miles 2002) su tvrdili da su pojedina mesta "mračnija" od drugih, na osnovu njihove autentične lokacije i predlagali su razlikovanje "mračnog", "mračnijeg" i "najmračnijeg turizma". U tom kontekstu je moguće govoriti o nijansama mračnog turizma (Strange and Kempa 2003). Drugi istraživači izneli su predloge tipologija mračnog turizma, pristupajući im na različite načine.

Najuticajniju tipologiju predstavlja spektar ponude mračnog turizma (vidi Stone 2006). Ona postavlja mesta smrti i patnje ("najmračniji" oblik mračnog turizma) na jedan kraj kontinuuma, a mesta povezana sa smrću i patnjom ("najsvetliji" oblik mračnog turizma) na drugi kraj (Stone 2006: 151). Ekstremne vrednosti spektra uključuju brojne binarne vrednosti: obrazovanje/zabava, istorija/nasleđe, autentične/neautentične lokacije, kraći/duži vremenski periodi proteki od događaja i viši/niši politički/ideološki značaj (vidi Stone 2006: 151). Data tipologija dovela je o dugotrajnih debata unutar turizma nasleđa (naročito binarne vrednosti autentično/neautentično i obrazovanje/zabava), a ujedno je imala veliki značaj za razjašnjavanje raznolike prirode ponude mračnog turizma.

Dok su se mnoge tipologije fokusirale isključivo na ponudu ili na potražnju za mračnim turizmom, postojali su i pokušaji njihovog objedinjavanja. Naime, pojedini teoretičari (Sharpley, navedeno prema Light 2017: 281; Kesar i Tomas 2014: 59) tvrdili su da se mogu prepoznati četiri nijanse mračnog turizma, u rasponu od "crnog turizma", koji uključuje turiste sa izuzetnim interesovanjem za smrt koji

posećuju mesta koja ispunjavaju takve potrebe, do "bledog turizma", koji uključuje turiste sa minimalnim interesovanjem za smrt, koji posećuju mesta koja nisu osmišljena kao turističke atrakcije. Takva tipologija je takođe uključivala dva oblika "sivog turizma", jedan koji uključuje turiste sa definisanim interesovanjem za smrt, koji posećuju mesta koja ne predstavljaju turističke atrakcije, i drugi, koji uključuje mesta koja se svesno koriste u svrhe eksploatacije smrti, ali privlače turiste kojima interesovanje za smrt nije primarni motiv. Navedena tipologija skrenula je pažnju na heterogenost potražnje i ponude mračnog turizma i bila je važna za prepoznavanje činjenice da "nisu sve takozvane atrakcije mračnog turizma osmišljene kao takve, niti su svi turisti koji ih posećuju izuzetno zainteresovani za smrt" (Light 2017: 281).

Potrebno je napomenuti da nijedna od tipologija mračnog turizma nije univerzalno prihvaćena i da su sami napori kreiranja tipologija podlegli oštroj kritici. Naime, isticano je da su takve tipologije krajnje subjektivne i metodološki "klimave" (Dale and Robinson, navedeno prema Light 2017: 281). Nadalje, pojedini teoretičari smatrali su da je pristup beskonačan (i stoga beskoristan) jer se "gotovo beskonačan broj preklapajućih taksonomija može osmisliti i nameniti raznolikim realnostima turističkih mesta" (Ashworth and Isaac 2015: 318). Epistemološke osnove takvog poduhvata takođe su dovođene u pitanje, uz isticanje da u osnovi tipologija leži pozitivistička potreba za kategorizacijom i klasifikacijom koja je dugo bila opšte mesto u studijama o turizmu (Golanska 2015). Takođe je isticano da takve tipologije u velikoj meri promašuju poentu, jer mesta nisu sama po sebi mračna (Ashworth and Isaac 2015; Light 2017). Umesto toga, svaki posetilac doživljava mesto na različit način, tako da mračna mesta mogu imati mnoštvo različitih značenja za različite posetioce.

MULTIDISCIPLINARNI PRISTUP PROUČAVANJU MRAČNOG NASLEĐA

Istraživanja mračnog turizma odlikuje multidisciplinarnost. Pojedini teoretičari istakli su da "nijedna pojedinačna disciplina ne može sama biti dovoljna

za smeštanje, tretiranje i razumevanje mračnog turizma", već da "on može biti proučavan samo ukoliko se pređu disciplinarne granice" (vidi Stone 2011: 32). Preciznije, mnoge aktuelne teme unutar studija mračnog turizma po prirodi su transdisciplinarne, što osporava i destabiliše postojeća shvatanja disciplinarnosti.

Utjecaji različitih disciplina na proučavanje mračnog turizma prikazani su u Tabeli 2. Disciplinarni utjecaji na mračni turizam vremenom su se menjali (vidi Light 2017). Tokom ranih stadijuma, većina radova bila je ukorenjena u turizmu nasleđa, ali i druga stanovišta (naročito ona potekla iz sociologije) unutar studija turizma i menadžmenta u turizmu bila su naročito uticajna tokom protekle decenije. Unutar studija turizma i menadžmenta u turizmu, dominantni doprinosi imaju osnovu u turizmu nasleđa, motivaciji turista, i iskustvima/ponašanju turista. Međutim, istraživači iz raznih drugih disciplina (uključujući istoriju, sociologiju, marketing, psihologiju, književnost, poslovne studije i studije menadžmenta, pravo, arheologiju i političke nauke) takođe su usmerili svoju pažnju na turizam na mestima smrti ili patnje, zajedno sa onima iz multidisciplinarnih oblasti (poput postkolonijalnih studija, studija sećanja, studija smrti i medijskih studija). Od njih, najdominantniji uticaj ima sociologija, naročito sociologija smrti.

Pojedini teoretičari (vidi Stone 2011) istakli su potrebu multidisciplinarnog proučavanja mračnog turizma navodeći nekoliko tema unutar kojih se ovakav pristup može pokazati naročito plodonosan. Na primer, mesta smrti već dugo su deo turističkog pejzaža. Istorijski gledano, rani mračni turizam može se prepoznati u mestima hodočašća, gde su turisti/hodočasnici posećivali mesta povezana sa (mrtvim) religijskim figurama. Međutim, mesta skorašnjih smrti i smrti bliskih osoba često postaju mesta sekularnog hodočašća, aktivnosti koja još uvek nije u potpunosti istražena. Stoga se bez prihvatanja uvida iz religijskih studija, istorije, antropologije, sociologije ili geografije ne može u potpunosti shvatiti mračni turizam i njegove fundamentalne međusobne veze sa širim pitanjima sekularizacije, spiritualnosti ili memorijalizacije (Stone 2011: 326).

Tabela 2. Disciplinarni uticaji na razvoj istraživanja mračnog turizma i tanaturizma, 1996-2016. (prema Light 2017: 293).

<i>Unutar studija turizma i menadžementa u turizmu</i>	
Turizam nasleđa	***
Iskustva i ponašanje turista	***
Autentičnost	***
Motivacija turista	**
Odnos turista-domaćin	**
Menadžment destinacija/atrakcija	**
Turizam potaknut posebnim interesovanjima	*
Politika turizma	*
Marketing u turizmu	*
Ekonomija turizma	*
<i>Druge discipline/oblasti</i>	
Sociologija (smrti)	***
Antropologija	***
Kriminologija	**
Humana geografija	**
Istorija	**
Arheologija	**
Studije sećanja	**
Psihologija	*
Medijske/žurnalističke studije	*
Književna kritika	*
Postkolonijane studije	*
Pravo	*
Studije smrti	*
Marketing	*

***snažan uticaj, **ograničen uticaj; *minimalan uticaj

Nadalje, pitanje da li se mračni turizam znatno razlikuje u odnosu na ranija vremena, odnosno, da li postoji veliki jaz između prošlih i sadašnjih oblika mračnog turizma, takođe zahteva multidisciplinarni pristup. Savremeni mračni turizam ne predstavlja smrt kao takvu, već određene vrste smrti (Walter, navedeno prema Stone 2011: 326). Stoga, u (zapadnim) sekularnim društvima za koja se često govori da

negiraju smrt (što je tvrdnja inspirisana farmakopejom i medicinskim tehnikama za produžavanje života, kao i načinima odlaganja tela mrtvih), smrt i umiranje uglavnom su izmešteni iz javnog sektora u privatni svet medicinskih i pogrebnih profesija. Usled toga, "premda društvo *negira smrt*, sudeći po stavovima prema medicini i smrtnosti, u toku je pomeranje ka eri *opiranja smrti*, u kojoj naglasak na obrazovanju u domenu zdravlja obećava produžetak trajanja tela" (Stone 2011: 326). Štaviše, ulazimo u doba "rugaња smrti" (Stone 2011) gde se smrt ismeva, komercijalizuje i prodaje zarad umetnosti i zabave. Stoga se odgovor na ključno istraživačko pitanje o tome kako mračni turizam utiče na savremena viđenja smrtnosti i morala mora tražiti u uvidima iz disciplinarnih oblasti poput tanatologije, deontologije i teleologije.

ZAKLJUČAK

Kada se javio kao termin sredinom 90ih godina 20. veka, mračni turizam predstavljao je novu vrstu turizma koja je vodila korene iz okolnosti koje su vladale tokom kasnog 20. veka. U početku je posmatran kao prilično opskuran vid turizma izazvan specifičnim interesovanjem turista i nije dobijao naročitu pažnju akademske zajednice. Međutim, tokom protekle decenije mračni turizam postao je ustaljena tema istraživanja u studijama turizma, kao i predmet žustre debate i kritike. Do toga je došlo u kontekstu šireg rastućeg interesovanja za pitanja smrti i umiranja u društvenim naukama, o čemu svedoči sve više "studija o smrti" u domenu multidisciplinarnog istraživanja.

Pojam mračnog turizma dao je istraživačima u domenu turizma priliku da istraže nova pitanja i pomere granice proučavanja turizma u novim pravcima. Dve decenije istraživanja rasvetlile su mnoge načine na koje turisti stupaju u kontakt sa mestima povezanim sa smrću, patnjom i strahotama, kao i razloge iz kojih to čine i prirodu njihovih iskustava. Skorašnja istraživanja dala su važan doprinos boljem razumevanju emocionalne i afektivne dimenzije ovakvog turističkog iskustva.

Mračni turizam takođe je doveo do razvoja novih teorija o turističkoj potrošnji. Najznačajniju među njima čini model medijacije smrtnosti koji eksplicitno povezuje mračni turizam sa širim (i dugovečnim) praksama razmatranja o smrti (*thanatopsis*). Dati model donosi potpuno drugačiji način razmišljanja o mračnom turizmu i fokusira se na iskustva posetilaca mesta povezanih sa smrću i na implikacije takvih iskustava. Šire posmatrano, model zagovara uverenje da razumevanje mračnog turizma iziskuje razumevanje promenljive prirode odnosa društva prema smrti, umiranju i mrtvima. Sa druge strane, mračni turizam se (ipak) pokazao kao sporan pojam oko kog postoje brojne nesaglasnosti. Za početak, ne postoji čvrst konsenzus oko toga kako treba definisati mračni turizam. Ne postoji ni saglasnost oko toga koje vrste tema, mesta i iskustava čine mračni turizam. Konkretno, pojedini istraživači bili su odlučni u nameri da pomere granice mračnog turizma kako bi se obuhvatila mesta i iskustva koja su samo delimično ili čak slabo povezana sa smrću. Usled toga, obim i upotrebljivost pojma postali su izuzetno nejasni, a istraživanje mračnog turizma dostiglo je stadijum u kom se osobina mračnosti može pripisati, u određenoj meri, bilo kom mestu. Takođe, akademsko istraživanje mračnog turizma uglavnom se usredsređuje na određene vrste mesta, što znači da su ostali delovi spektra mračnog turizma uglavnom zanemareni. Konkretno, čitavo pitanje "svetlijeg" mračnog turizma koji uključuje pojave poput turističkih tura i atrakcija namenjenih zabavi koje su u vezi sa smrću, patnjom i mučenjem, nije dobilo naročitu pažnju. Za takve atrakcije često se smatra da nude neozbiljne i površne oblike zabave, a o motivima i iskustvima posetilaca takvih mesta se malo zna. Još uvek nije jasno da li posećivanje takvih atrakcija ima dovoljno dodirnih tačaka sa "mračnijim" oblicima turizma, odnosno, da li se ono može podvesti pod mračni turizam.

Ana Bilinović

DARK TOURISM AND DARK CULTURAL HERITAGE

Abstract: The paper offers an analysis of the characteristics of dark cultural heritage and dark tourism. Its focus is on the specific qualities of the dark tourism when compared with other forms of tourism, the motivation of the visitors, as well as other subcategories and taxonomies of dark tourism. It also deals with the issue of potential resources of dark cultural heritage within the context of various forms of usage of the sites of human tragedy and suffering. A special attention is dedicated to the very term dark tourism, which is often related to the upsetting practices and morbid products (and experiences) within the domain of tourism.

Keywords: dark cultural heritage, dark tourism, thanatourism, dissonant heritage, commodification.

LITERATURA

- Ashworth, G. J. and R. K. Isaac (2015). Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on "dark" tourism. *Tourism Recreation Research* 40 (3): 316-325.
- Blom, T. (2000). Morbid tourism: a postmodern market niche with an example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography* 54 (1): 29–36.
- Bowman, M. S. and P. C. Pezzullo (2010). What's so dark about dark tourism? Death, tours and performance. *Tourist Studies* 9 (3): 187-202.
- Carrigan, A. (2014). Dark tourism and postcolonial studies: Critical intersections. *Postcolonial Studies* 17 (3): 236-250.
- Casbeard, R. and C. Booth (2012). Postmodernity and the exceptionalism of the present in dark tourism. *Journal of Unconventional Parks, Tourism and Recreation Research* 4 (1): 2-8.
- Cooper, M. (2006). "The Pacific war battlefields: tourist attractions or war memorials?" *International Journal of Tourism Research* 8 (3): 213–222.
- Dunkley, R. A., N. Morgan and S. Westwood (2007). A shot in the dark? Developing a new conceptual framework for thanatourism. *Asian Journal of Tourism and Hospitality* 1 (1): 54-63.
- Golanska, D. (2015). Affective spaces, sensuous engagements: In quest of a synaesthetic approach to "dark memorials". *International Journal of Heritage Studies* 21 (8): 773-790.
- Jamal, T. and H. Kim (2005). Bridging the interdisciplinary divide: towards an integrated framework for heritage tourism research. *Tourist Studies* 5 (1): 55–83.
- Kesar, O. i P. Tomas (2014). Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj. *Liburna* 3 (1): 49-88.
- Lennon, J. and M. Foley (2000). *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum.

- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management* 61: 275-301.
- Magee, R. and A. Gilmore (2015). Heritage site management: From dark tourism to transformative service experience? *The Service Industries Journal* 35 (15-16): 898-917.
- McEvoy, E. (2016). *Gothic tourism*. Basingstoke: Palgrave.
- Miles, W. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and darker tourism. *Annals of Tourism Research* 29 (4): 1175-1178.
- Miller, D. S. and C. Gonzalez (2013). When death is the destination: The business of death tourism despite legal and social implications. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research* 7 (3): 293-306.
- Podoshen, J. S., V. Venkatesh, J. Wallin, S. A. Andrzejewski and Z. Jin (2015). Dystopian dark tourism: An exploratory examination. *Tourism Management* 51: 316-328.
- Robb, E. (2009). Violence and recreation: Vacationing in the realm of dark tourism. *Anthropology and Humanism* 34 (1): 51-60.
- Robbie, D. (2008). Touring Katrina: Authentic identities and disaster tourism in New Orleans. *Journal of Heritage Tourism* 3 (4): 257-266.
- Rojek, C. (1993). *Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel*. London: MacMillan.
- Seaton, A. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2 (4): 234-244.
- Seaton, A. (2002). Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage. *Tourism Recreation Research* 27 (2): 73-82.
- Seaton, A. (2010). Thanatourism and its discontents: an appraisal of a decade's work with some future issues and directions. In: Jamal, T. and M. Robinson (Eds.): *The Sage Handbook of Tourism Studies* (pp.521-542). London: Sage Publications.

- Stone, P. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism* 52: 145-160.
- Stone, P. (2011). Dark Tourism: towards a new post-disciplinary research agenda. *The International Journal of Tourism Anthropology* 1 (3/4): 318-332.
- Strange, C. and M. Kempa (2003). Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research* 30 (2): 386-405.
- Tunbridge, J. E. and G. J. Ashworth (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*. Chichester: Wiley.

Aleksej Kišjuhas*

Pavle Sekeruš**

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

UDK 392.8(091)

**HRANA KAO KULTURNO NASLEĐE:
SOCIOISTORIJSKA GENEZA LJUDSKIH PREHRAMBENIH
NAVIKA I KULTURNI DIVERZITET LJUDSKE ISHRANE**

Apstrakt: U radu je predstavljen i analiziran kulturni diverzitet ljudske ishrane, uz prikaz socioistorijske geneze ljudskih prehrambenih navika. Za ovu analizu, usvojena je perspektiva kulturnog materijalizma, uz objašnjenja osnovnih faktora pri formiranju diverziteta ljudske ishrane, kao što su pojedine determinante u evoluciji ljudske vrste, odnosno biogeografske determinante koje utiču na pripitomljavanje biljnih i životinjskih vrsta. Dati su i tipični primeri različitih ljudskih tabua u ishrani i specifičnih ljudskih prehrambenih navika koji se konceptualizuju kao značajan element kulturnog nasleđa, uz objašnjenja ovih kulturnih praksi iz navedene perspektive. Istovremeno, diverzitet ljudske ishrane predstavljen je kao plodno tle za interdisciplinarni pristup u društvenim naukama, za njihovu saradnju sa prirodnim naukama, ali i za analizu kulturnog nasleđa iz perspektive kulturnog materijalizma.

Ključne reči: ishrana, prehrambene navike, tabui u ishrani, kulturni diverzitet, kulturni materijalizam, kulturno nasleđe.

* aleksej.kisjuhas@ff.uns.ac.rs

** psekerus@ff.uns.ac.rs

Potreba za hranom je, uz razmnožavanje, gotovo najznačajnija prirodna činjenica oko koje se generiše i strukturise ljudska egzistencija, te ukupni društveni i kulturni život. Samo ovi razlozi dovoljni su za razumevanje (is)hrane kao značajnog elementa kulturnog nasleđa ljudskih zajednica i grupa, ali i ljudske vrste. Naime, pošto se evolucionni uspeh (ljudske) vrste bazira na mogućnosti da se hrana pribavi i probavi, može se reći da je ishrana ključ za razumevanje ljudske prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Ungar and Teaford 2002: 1). Istovremeno, ishrana je totalni društveni fenomen: naprosto, čovek jede više puta dnevno, ceo život (Hiršfelder 2001/2006: 18).

U proteklih nekoliko decenija beleži se eksplozivno uvećanje podataka i naučnih saznanja o ljudskoj ishrani, a koji dolaze iz različitih oblasti kao što su analiza fosilnih ostataka, izučavanje društava lovaca-sakupljača, komparativne analize ishrane primata, proučavanje arheoloških ostataka, kao i iz oblasti koje pripadaju hemiji, medicini i slično. Na drugoj strani, pojedine društvene nauke (a posebno etnografija i antropologija) takođe imaju bogatu empirijsku građu o ljudskim prehrambenim navikama. Međutim, sociolozi i antropolozi neretko zanemaruju prirodne uzroke pojedinih kulturnih fenomena, kao i njihovo kulturno-materijalističko poreklo i socioistorijsku genezu. Integrisanjem ovih saznanja u obuhvatnu društvenu teoriju ljudske ishrane, javila bi se mogućnost za adekvatniju konceptualizaciju ovog totalnog društvenog fenomena, ali i za celovitije razumevanje mnogih drugih činjenica u vezi sa fenomenom čoveka, što je i osnovna namera ovog rada.

Činjenice kulturnog diverziteta ljudske ishrane neretko se tumače na sociologistički i relativistički način (npr. Germov and Williams 2004; Fine, Heasman and Wright 1996; McIntosh 1996; Whit 1995; Fieldhouse 1986). U slučaju ljudske ishrane, mnoge prehrambene prakse čoveka bivaju interpretirane kao relativno arbitrarne, ako ne i iracionalne. Tradicionalno antropološko i sociološko objašnjenje ljudske ishrane počiva(lo je) na isključivo sociokulturnim faktorima, odnosno kreće se u okvirima orijentacije prema kojoj je kulturu moguće objasniti

jedino kulturom (npr. Vajt 1949/1970).¹ Ljudska ishrana je poput "utvrđenja arbitarnosti" (Harris 1985: 17), pre svega zato što deluje samorazumljivo da fenomene poput "ukusa" tumačimo arbitrarnošću, osobenošću i autonomnim odabirima.

Na drugoj strani, iako mnoge evolucione i biogeografske činjenice kada je reč o ishrani mogu delovati kao truizmi i opšta mesta, uočljivo je koliko se one retko uzimaju u obzir prilikom istraživanja društvenih nauka. Društvene nauke umeju da prevede činjenicu prema kojoj, uprkos relativno bezgraničnom broju mogućih prehrambenih navika, nijedna od njih ne može opstati ukoliko ne obezbeđuje optimalan broj proteina, ugljenih hidrata, masti, vitamina i neophodnih minerala (Anderson 2005: 2). Istovremeno, činjenica je i da mnoge biogeografske, nutricionističke i medicinske analize zanemaruju uticaj kulturnih i društvenih faktora po fenomen (diverziteta) ljudske ishrane.

S tim u vezi, neretko se divimo imaginaciji i diverzitetu "nacionalnih" kuhinja poput kineske ili italijanske, kao što se i čudimo prehrambenim praksama preostalih društava lovaca-sakupljača. Ipak, ispod osećaja divljenja i čuđenja, potrebno je *objasniti* pojedine kulturne izbore. Drugim rečima, diverzitet i pluralizam takođe zahtevaju naučno objašnjenje. U tom smislu, orijentacija ka naučnom materijalizmu i naturalizmu pruža inspirativne uvide u univerzalnosti koje leže ispod pojavnog diverziteta (vidi Brown 1991; Pinker 2002). Izučavanje varijacija u ljudskoj ishrani zapravo nas izaziva da pristupimo formulaciji uopštavajućih i prediktivnih principa u domenu kulture (Ross 1987: 7). Izučavanje kulture ishrane ne može odbaciti perspektivu prirodnih nauka (Hiršfelder 2001/2006: 7), ali i ova perspektiva na isti način mora biti dopunjena saznanjima sociologije i antropologije. U tom zadatku posebno značajnu ulogu mogu igrati discipline poput sociologije svakodnevnog života (Adler, Adler and Fontana 1987; Kalekin-Fishman 2013).

¹ Vidi npr. "Kultura se . . . može razmatrati kao zaseban, samoodređujući proces, kao proces koji se može objasniti jedino njim samim" (Vajt 1949/1970: 11).

Neophodno je istaći i kako je ljudska ishrana na marginama sociološkog proučavanja: ona se mahom odvija u usko specijalizovanim sociološkim disciplinama sa poreklom u sociologiji kulture. Ovo nije slučaj u prirodnim naukama, niti u istoriji, psihologiji ili antropologiji. Neretko se čini kao da je hrana "predmet razgovora svuda osim u sociologiji" (Beardsworth and Keil 1997: x). Ovo čudi jer ishrana čini fundamentalni deo ljudskog iskustva i egzistencije, kako kroz životnu potrebu za hranljivim sastojcima, tako i kroz kooperativne i distributivne napore, te simboličke, ritualne i ostale društvene sadržaje koji karakterišu ishranu. Jedan uzrok takvog stanja može biti praksa zanemarivanja teme koja se čini isuviše svakodnevnom i uobičajenom, te se (o)lako uzima zdravo za gotovo. Smatramo da je neophodno prekinuti sa ovakvim praksama u sociologiji i drugim društvenim naukama, i insistirati na značaju fenomena svakodnevice po čoveka i društvo u celini.

SOCIOLOGIJA I ANTROPOLOGIJA HRANE: PRISTUP KULTURNOG MATERIJALIZMA

U proteklih nekoliko decenija, antropološko istraživanje hrane karakteriše proliferacija radova (Messer 1984; Mintz and Du Bois 2002), a danas postoje i silabusi posvećeni ovoj temi (Ritenbaugh 1978). Hrana je i sve prisutniji predmet svakodnevnog i medijskog diskursa: razgovori o odnosu hrane i zdravlja, restoranima, dijetama, kuhinjskim uređajima, različitim prehrambenim životnim stilovima i slično značajna su tema svakodnevice savremenog čoveka. Samim tim, društvene nauke su više nego pozvane da pristupe istraživanju fenomena ljudske ishrane (Ferguson and Zukin 1995). Bavljenje kulturnim diverzitetom ljudske ishrane u ovom radu biće zasnovano na kulturnom materijalizmu kao specifičnoj antropološkoj strategiji, kao i na saznanjima iz evolucione psihologije, biogeografije, humane ekologije i sličnih disciplina. Razlog za to je u nastojanju da se pokaže kako je diverzitet ljudske ishrane podjednako i prirodni i kulturni fenomen

podložan naučnim zakonima, što je fundamentalni stav pristupa kulturnog materijalizma.

Kulturni materijalizam predstavlja teorijsku strategiju zasnovanu na "jednostavnoj premisi da društveni život predstavlja odgovor na praktične probleme zemaljske egzistencije" (Harris 1979/1980: ix). Kulturni materijalisti za inspiraciju imaju Marksov koncept dijalektičkog materijalizma, ideju o bazi i nadgradnji (npr. Marx 1859/1979), odnosno ideju da se "idealistički" ili kulturni fenomeni mogu i moraju "spustiti na zemlju" i objasniti materijalističkim, zakonomernim naučnim principima – dakle, Marksovu ideju o "zasnivanju istinskog materijalizma i realne nauke" (Marx 1844/1989: 315).² Uz to, među "materijalne snage" kao značajne determinističke faktore kulturni materijalisti uvode i reproduktivni pritisak i ekološke varijable. U ovom smislu, moguće je reći da su Marks, ali i Tomas Maltus, ravnopravni teorijski inspiratori ove strategije u antropologiji. Istovremeno, reč je o nedvosmisleno (pro)naučnoj teorijskoj orijentaciji (vidi npr. Harris 1979/1980: 27-28) koja nastoji da objasni i dokaže deterministički odnos između kategorija kojima se bavi. Ova strategija u izučavanju ishrane jača nakon Drugog svetskog rata i značajno usmerava antropološka istraživanja ka ekološkim i ekonomskim faktorima (Messer 1984: 211).

Kulturni materijalizam insistira na determinističkom primatu materijalnih, fizičkih, odnosno prirodnih uslova života. Jezikom metafora, reč je o fokusu na "susret između materice i stomaka i zemlje i vode" (Harris 1979/1980: ix). Epistemološko razlikovanje između "materijalističkog" i "idealističkog" pristupa zasniva se na razlikovanju emičkih i etičkih podataka sa terena (Harris 1979/1980: 32-45). Ova strategija istovremeno počiva i na objašnjenju sociokulturnih sistema preko bioloških i psiholoških konstanti ljudske prirode. Kulturni materijalizam karakteriše i izvestan mikrosociološki element: društvena priroda ljudskih bića izvodi se iz gustine interakcije među ljudima u konkretnoj vremensko-prostornoj

² Vidi: "Prepoznaću u spisima Marksa i Engelsa doprinose od nemerljivog značaja za nauku o čoveku" (Harris 1968: 5).

jedinici (vidi i Durkheim 1912/1995; Collins 2004). Za kulturne materijaliste, društvo je "maksimalna društvena grupa koju čine oba pola i svi uzrasti i koja pokazuje niz interaktivnih ponašanja", dok je kultura "naučeni repertoar misli i akcije koju izvode članovi društvenih grupa" (Harris 1979/1980: 47).

Naučne zakonitosti koje kulturni materijalisti nastoje da mapiraju i/ili otkriju zasnovane su na premisi da slične tehnologije primenjene na slična okruženja proizvode slične podele rada u smislu proizvodnje i distribucije. Ovo kao rezultat zatim ima slične tipove društvenosti i grupisanja ljudi, koji zatim opravdavaju i koordinišu svoje aktivnosti kroz sisteme vrednosti i verovanja. U ovako postavljenoj determinističkoj shemi očigledno je da prioritet strategije kulturnog materijalizma jeste izučavanje *materijalnih uslova društvenog života* kao izvorišta ostalih kulturnih formi. Samim tim, kulturni materijalisti izdvajaju nekoliko analitičkih jedinica: infrastrukturu, strukturu, i superstrukturu (vidi Harris 1979/1980: 51-54). Infrastrukturu čine način proizvodnje i reprodukcije datog društva, odnosno tehnologija i prakse koje se koriste pri preživljavanju. Dakle, i prakse pribavljanja i proizvodnje hrane u kontekstu prirodnih ograničenja i postojećih tehnologija, kao i prakse koje se tiču uvećanja, smanjenja i održanja populacije. Zatim, strukturu čine kućna i politička ekonomija (privreda), odnosno organizacija (re)produkcije preko razmene i potrošnje u kontekstu porodičnih i stanišnih skupina, kao i između grupa i društava. Na kraju, superstruktura predstavlja obrasce ponašanja koje najčešće nazivamo kulturom.

Drugim rečima, moguće je reći da infrastrukturu čine tehnologija opstanka, tehnoekonomski društveni odnosi, ekosistemi i načini rada, odnosno demografske karakteristike, obrasci polnog opštenja, plodnost, natalitet, mortalitet, podizanje dece, medicinska kontrola demografskih obrazaca, te kontracepcija, abortus i infanticid. Strukturu čine porodična struktura, kućna podela rada, socijalizacija, enkulturacija, starosne i polne uloge, kućna disciplina i sankcije, hijerarhije, odnosno politička organizacija, udruženja i korporacije, podela rada, oporezivanje, politička socijalizacija, obrazovanje, klase, kaste, disciplina, policijska i vojna

kontrola, rat i drugo. Najzad, superstrukturu čine prakse poput rituala, umetnosti, muzike, plesa, književnosti, sporta, hobija, nauke itd.

Osnovni princip kulturnog materijalizma je *infrastrukturni determinizam*. Ovaj princip glasi: načini proizvodnje i reprodukcije (infrastruktura) probabilistički determinišu kućnu i političku ekonomiju (struktura) koje zatim probabilistički determinišu kulturne sadržaje (superstruktura) (Harris 1979/1980: 55-56). Iako jeste i povratnog karaktera (superstruktura može povratno uticati na strukturu i infrastrukturu) ili poput mehanizma povratne sprege, kauzalni odnos između ovih kategorija ostaje relativno asimetričan. Značaj ovog principa leži u tome što naučnicima pruža ili obezbeđuje prioritete pri istraživanju i formulaciji teorija, kao i u tome što konstruiše kauzalne odnose u antropološkom izučavanju kulture, odnosno zakonitost pravilnosti poput onih u prirodnim naukama.

Spomenuti princip je svesno inspirisan Marksom i njegovom čuvenom maksimom: "Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest" (Marx 1859/1979: 700). U tom smislu, Marksov teorijski doprinos kulturni materijalisti gotovo izjednačavaju sa doprinosom Darvina i Volasa pri formulaciji principa prirodne selekcije (Harris 1979/1980: 55). Međutim, kulturni materijalisti izlažu i značajno sofisticiraniju verziju (opšte) društvene teorije od Marksove, a pored načina proizvodnje, oni u analizu uvode i način reprodukcije i ekološke varijable. Suština kulturnog materijalizma u tome je da ispituje interakciju između ponašanja i okruženja, u čemu posreduje ljudski organizam: čovekov um i kultura koju kreira.

S tim u vezi, kulturni materijalizam je moguće dopuniti i uvidima iz evolucione psihologije, a koja kulturu tumači kao proizvod evoluiranih psiholoških mehanizama, lociranih u pojedincima koji žive u grupama (Tooby and Cosmides 1992: 24). Dakle, perspektiva ili pristup evolucione psihologije je od važnosti za ovaj rad zbog značajne tvrdnje da kulturna varijabilnost *ne* predstavlja izazov tvrdnjama o univerzalnosti (Cosmides, Tooby and Barkow 1992: 5). Ne postoji

protivrečnost u bavljenju veoma varijabilnim kulturnim fenomenom, kao što je ishrana, u okvirima perspektive koja postulira univerzalne ljudske karakteristike.

Možda ključna evoluciono-psihološka dopuna strategiji kulturnog materijalizma leži u njenoj istoričnosti. Kada je reč o prošlosti, ova perspektiva poziva na evolucionu prošlost ili "okruženje evolucione adaptiranosti (EEA)", odnosno statističku apstrakciju od više miliona godina dugog perioda lova i sakupljanja tokom Pleistocena (Tooby and Cosmides 1990: 386-388). Naime, infrastrukturni determinizam kulturnih materijalista neophodno je "proširiti" na ovu prošlost, tj. na okruženje evolucione adaptiranosti. U slučaju ishrane, reč je o analizi koja smešta određenu životinjsku vrstu (uključujući tu i čoveka) u određenu ekološku nišu i nastoji da objasni njene prehrambene izbore i strategije u kontekstu njene evolucione istorije (Rozin 2006: 25).

Uprkos razlikama, paradigma evolucione psihologije u mnogo čemu je i komplementarna strategiji kulturnog materijalizma (up. Harris 1979/1980: 119-140).³ Environmentalistički determinizam i razumevanje ljudskog uma kao evoluiranog komputacijskog organa, temeljne su komplementarne tačke oba pristupa. Kao što je navedeno, suština kulturnog materijalizma leži u ispitivanju interakcije između ponašanja i okruženja, u čemu posreduje ljudski organizam: čovekov um i kultura koju kreira (Harris 1968: 659). Evolucionari psiholozi nalaze se na istom zadatku: istraživanju kauzalnog odnosa između ljudskog ponašanja i okruženja u kojem je čovek boravio tokom sopstvene (evolucione) prošlosti. Uz to, obe strategije insistiraju na strogoj naučnoj metodologiji i pronaučne su po karakteru.

Materijalistički orijentisana antropologija odlična je osnova za nastojanja u pravcu konceptualne integracije društvenih nauka, ali i izgradnje prediktivnih teorija u okvirima disciplina poput sociologije svakodnevnog života. Naime, kulturni materijalizam takođe je strategija fokusirana na pojedinca, koja pretpostavlja da

³ O komplementarnosti strategije kulturnog materijalizma sa biosocijalnim objašnjenjima na primeru incest tabua vidi Škorić 2004: 548-550.

(ne)uspeh određenog sociokulturnog sistema zavisi od toga koliko je pojedinaca bilo (ne)uspešno, odnosno da je potrebno analizirati individualne odluke o troškovima i dobiti (Harris 1979/1980: 61). U analizi odnosa između prirode i kulture, kulturni materijalisti ističu kako je najbolje "početi od minimalnog skupa bio-psiholoških selektivnih principa" (Harris 1979/1980: 62). Ovi principi su: potreba za ishranom, potreba za aktivnošću, izrazita seksualnost i potreba za ljubavlju i pažnjom.

S druge strane, kulturni "idealisti" varijacije u ishrani tumače isključivo "kulturom", odnosno emičkim i mentalnim komponentama društvenog života (Harris 1987: 57). Te strategije nastoje da objasne kulturni diverzitet ljudske ishrane ili kao posledicu idiografskih kontinuumata koji traju od nepoznatog početka, ili kao posledicu arbitrarnog "ukusa", ili kao funkcionalno-simboličke ekspresije sistema verovanja i vrednosti. Postaje (post)moderni "čitati" društvene prakse poput ishrane kao "tekst", odnosno dati prioritet mentalnim, ideološkim, semantičkim i simboličkim funkcijama hrane. Nasuprot tome, kulturno materijalističke strategije zasnivaju se na biopsihološkim, ekološkim, demografskim i tehnološkim faktorima. Ne izbegavaju se determinante poput potreba za hranljivim sastojcima, ograničenja u pogledu ukusa, toksičnosti i tome slično. Međutim, ovo strategiju kulturnog materijalizma ne čini manje antropološkom i društvenom po karakteru – već jedino više naučnom. Biohemijski, nutritivni, biogeografski i ekonomski faktori predstavljaju neophodnu dopunu standardnom antropološkom i sociološkom izučavanju ishrane ljudi, na isti način na koji simboličke komponente nedostaju iz analize prirodnih nauka.

S tim u vezi, kulturni materijalisti spremno prihvataju činjenicu da pojedini aspekti ljudske ishrane zaista izražavaju arbitrarne, estetske, simboličke i ritualne preferencije (Harris 1987: 61), o čemu će biti reči. Ipak, pred dokazima o ograničavajućim efektima biologije, ekologije i ekonomije, neophodno je biti veoma skeptičan kada god se određena prehrambena navika protumači *jedino* arbitrarnim i simboličkim determinantama. Primera radi, pripisivanje određene prehrambene prakse verskim normama (npr. objašnjenje tabua u ishrani govedinom u Indiji ili

svinjetinom na Bliskom istoku jedino hinduističkim ili islamskim verskim zakonima) kulturni materijalisti sa pravom vide kao znak intelektualne lenjosti. Naime, ovaj odgovor samo rađa novo pitanje: *zašto* je religijski sadržaj npr. hinduizma ili islama baš takav da propisuje tabu na određenu vrstu hrane? U tom smislu, "objasniti" prehrambene navike jedino religijskim propisima – isto je kao i "objasniti" poreklo čoveka putem kreacionizma (Harris 1987: 61).

Kao što je bilo navedeno, osnovno interesovanje "materijalističkih" pristupa predstavlja odgovor na pitanje na koji način "infrastruktura" determiniše i oblikuje kulturne forme. Kulturna forma koja je u fokusu ovog rada jesu varijeteti ljudske ishrane i prehrambenih navika. Teorijski okvir rada čine zamisli koje kulturne varijetete tumače na osnovu realnog ekološkog, ekonomskog i reproduktivnog konteksta. Pretpostavke kulturnih materijalista zasnivaju se na ideji da su prehrambene navike rezultat determinističkih procesa u kojima su značajni i biopsihološki, tehnološki, ekonomski, demografski i ekološki faktori, podjednako kao i faktori iz "čistog" domena kulture (Harris and Ross 1987: 5). Reč je o determinističkom fokusu na "stomak", a ne na "ideje" (Harris 1985: 15). Mišljenja smo da su upravo takav teorijski okvir i orijentacija najproduktivniji i najplodniji u bavljenju ljudskom ishranom.

Za kulturne materijaliste, namirnice koje određena grupa preferira u svojoj ishrani odabrane su zato što ih karakteriše (naj)povoljniji balans između troškova i dobiti u datom ekološkom kontekstu. Hranljiva vrednost tada predstavlja jednu značajnu varijablu, kao i vreme i napor koji su potrebni za nabavku dotične hrane. Osnovne kulturne razlike u prehrambenim navikama različitih grupacija širom sveta vode poreklo od regionalno različitih ekoloških mogućnosti i ograničenja (Harris 1985: 16). Primera radi, ishrane u kojima dominira meso karakteristične su za područja sa malom gustinom naseljenosti i sa zemljištem koje nije pogodno za proizvodnju biljki. Na sličan način, ishrane u kojima dominiraju biljke tipično su vezane za područja sa većom gustinom naseljenosti. To jest, za područja koja u ekološkom smislu ne mogu da "podnesu" proizvodnju životinja radi ishrane

njihovim mesom, bez da se dramatično smanji količina dostupnih (biljnih) kalorija za ishranu ljudi. U najopštijem smislu, postoje dobri praktični razlozi zašto se ljudi iz različitih kultura hrane baš onim čime se hrane (Harris 1985: 17).

POREKLO LJUDSKIH PREHRAMBENIH NAVIKA

Preci današnjih ljudi su se pre oko sedam miliona godina razdvojili od predaka današnjih velikih majmuna. Tokom ovog relativno dugog perioda moderni čovek i njegovi preci prehranjivali su se isključivo lovom i sakupljanjem, a tek u poslednjih 11000 godina neki ljudi se okreću proizvodnji hrane, odnosno domestikaciji divljih životinja i uzgoju biljnih kultura. Danas, međutim, većina ljudi na Zemlji konzumira hranu koju je proizveo čovek i (pre)ostalo je veoma malo društava lovaca-sakupljača. Usled ove zapanjujuće diskrepancije u dužini perioda pre i posle proizvodnje hrane, pri razmatranju ljudske ishrane prvo je neophodno uzeti u obzir i evoluciju ishrane hominida tokom (naj)većeg dela njihove evolucione istorije. Zatim, usled dramatičnih razlika u ishrani savremenih društava u poređenju sa društvima lovaca-sakupljača, u obzir je potrebno uzeti i kulturne faktore ili činioce za celovito objašnjenje diverziteta ljudskih prehrambenih navika i ljudskog kulturnog nasleđa kada je reč o hrani.

Prehrambene potrebe današnjih ljudi prvenstveno su formirane kao rezultat evolucionog procesa u trajanju od više miliona godina (Eaton, Eaton and Konner 1999: 313). Iz tih razloga, evolucionarna analiza savremene ljudske ishrane tada podrazumeva nekoliko različitih pristupa: (1) analizu rane ishrane hominida; (2) izučavanje ishrane vrsti primata bliskih čoveku i principa koji je determinišu i (3) teorije koje se bave skupljačkim obrascima životinjskih vrsta (Hamilton 1987: 117).

Uprkos brojnim nepoznanicama, moguće je reći kako je danas akumuliran značajan korpus znanja o evoluciji ishrane hominina i hominida (Ungar 2007; vidi i Anderson 2005: 12-24). Neke od metoda i tehnika u ovom zadatku podrazumevaju direktne analize fosilnih ostataka hominida (komparacije morfologije zuba,

biomehaničke rekonstrukcije, analize mikronskih oštećenja zuba i drugo), kao i indirektna analiza ekološkog konteksta, odnosno doprinose iz arheologije, paleoekologije i sličnih disciplina. U značajnoj meri je pojašnjeno kako, primera radi, ljudska stomačna flora evoluirala u susretima sa različitom ishranom, kako ljudski geni reaguju na promene koje donosi domestikacija i tako dalje. Sva su ova saznanja od velikog značaja u kontekstu savremenih prehrambenih navika (i zdravstvenih problema koje takav tip evoluciono "nove" ishrane donosi), kao i u kontekstu analize adaptacija ljudskih prehrambenih navika na različite ekološke izazove i konsekventnog kulturnog diverziteta ishrane ljudi.

Analiza evolucije ishrane hominida podsticajna je i značajna za mnoge činjenice koje se tiču savremenih prehrambenih navika, a sociologija i antropologija hrane mogu obogatiti svoje analize kulture ljudske ishrane ovim saznanjima. Primera radi, moguće je da komparativna redukcija u veličini zuba kod čoveka i njegovih predaka znači upotrebu kuvanja hrane još pre 1,9 miliona godina (Lucas 2007: 31). Nedvosmisleni su dokazi da su rani hominini bili svaštojedi, odnosno da se njihova ishrana sadržala od minimalno termički obrađene divlje i biljne i životinjske hrane (Cordain 2007: 364-365). Komparativna analiza anatomije digestivnog trakta hominida ukazuje na dominantnost biljne ishrane, ali i na izrazit značaj životinjskih proteina i masti u ishrani ranih ljudi (Milton 1987). Voće, krtole, mahune, orašasti plodovi i slično činili su 65-70% prosečne ishrane lovaca-sakupljača, i konzumirani su u periodu od nekoliko časova nakon skupljanja (Eaton, Eaton and Konner 1999: 314). Naravno, ove zaključke neophodno je interpretirati kao statističku apstrakciju, uz razumevanje kako se ishrana današnjih (relativno malobrojnih) društava lovaca-sakupljača međusobno veoma razlikuje (Anderson 2005: 24-28).

Ekstrapolacija od primata svaštojeda ka današnjem čoveku zahteva prihvatanje pretpostavke o intenzifikovanom lovu odnosno uvećanju proporcije hrane životinjskog porekla u ljudskoj ishrani. S tim u vezi, količinu mesa u ishrani današnjih ljudi moguće je razumeti kao rezultat gotovo neograničene dostupnosti

hrane životinjskog porekla u modernim društvima, nametnutu na kategorije hrane koje su bile dominantne u prošlosti (Hamilton 1987: 121). Ovo bi značilo da ljude vodi nasleđena sklonost ka izboru hrane koja je tokom evolucione prošlosti bila od velikog značaja, ali se u njoj oskudevalo. Kao direktni rezultat te činjenice, danas mnogi ljudi pate od bolesti izazvanih prekomernom konzumacijom mesa i masti.

Takođe, učestale su (ali i kontroverzne) analize prema kojima prelazak hominida na ishranu mesom, odnosno na praksu lova, čini ključni faktor u evoluciji ljudskog mozga, te u evoluciji kooperacije i društvenosti (vidi Aiello and Wheeler 1995; Peace 2008; up. Thomason et al. 2008). Drugim rečima, da su selektivni pritisci ishrane mesom bili okidač koji nas je učinio ljudima (Bunn 2007). Ishrana mesom značajna je, ne samo zbog izvora proteina, već i zbog sasvim novog načina na koji se hrana tražila i kasnije konzumirala – lova i ishrane u grupi. Implikacija takvog poretka bila je evolucija ponašanja koja favorizuju kooperaciju i društvenost. Za ovaj rad o kulturnom diverzitetu ljudske ishrane veoma je značajna činjenica da *nije postojala jedinstvena i univerzalna ishrana izumrlih vrsta hominina*, odnosno da je još ishrana čovekovih predaka *varirala u odnosu na geografske, klimatske i ekološke niše* (Cordain 2007: 364).

Implikacije predačke ishrane za analizu ishrane današnjeg čoveka su ogromne, iako one zahtevaju i sociološku interpretaciju. Naime, ishrana je jedan od najznačajnijih parametara pri bihevioralnim i ekološkim razlikama između današnjih primata. Bez poznavanja ishrane hominida, nemoguće je interpretirati mnoge osobine ljudske morfologije i konstruisati ekološke modele u kojima su obitavali rani ljudi (Milton 1987: 93). Predačka ishrana ostavila je značajnog traga na savremene prehrambene navike, pre svega zbog fundamentalne distinkcije, odnosno izbora između svarljive i nesvarljive hrane. Uz to, analiza evolucije ishrane hominida pruža uvide u patogenezu većine savremenih hroničnih bolesti (zbog unosa tipova hrane poput masnih kiselina čija je količina višestruko veća od one tokom najvećeg dela ljudske evolucione istorije), kao i, primera radi, odgovore na pitanja zbog čega ishrana pojedinim životinjskim vrstama (npr. insektima, ali i

pripitomljenim vrstama poput pasa i mačaka) izaziva osećaj gađenja među pojedinim društvima. Mnoge današnje prehrambene navike mogu se interpretirati kao genetski zaostatak odnosno adaptivna inercija. Takođe, brojne interpopulacijske genetske varijacije svedoče o istorijskim razlikama u dostupnosti pojedinih vrsta hrane (Hamilton 1987: 117-119). Takav je slučaj sa tolerancijom na laktozu, alkohol i slično, o čemu će još biti reči.

Posebno značajna je evolucija preferencije ishrane kod ljudi, odnosno prirodno poreklo izbora hrane. Naime, čovekova usta i nos predstavljaju ključnu (i poslednju) odbranu organizma od unosa štetnih materija putem hrane. Postoje značajni rizici u konzumaciji hrane, te je razvijanje prehrambenih preferencija i "ukusa" od fundamentalne adaptivne važnosti (vidi Schiefenhövel 1997; Simmen 1997). Implikacije ovih odabira nedvosmislene su i u kulturnom formiranju prehrambenih sklonosti. Na primer, postoji urođena sklonost slatkim ukusima, kao i odbojnost prema ukusima koji su gorki ili koji izazivaju iritaciju usne duplje (Rozin 1987). Adaptivna vrednost ovih izbora je očigledna i empirijski dokazana i kod sasvim male dece: sklonost slatkom kod beba je urođena i uključuje niže nervne centre u mozgu. Adaptivna prednost preferencije slatkog leži u tome što sladak ukus predstavlja dobar indikator značajnog izvora energije, odnosno značajne nutritivne vrednosti. Slično tome, ljudski jezik evoluirao je tako da detektuje gorčinu čak i u ekstremno maloj koncentraciji (npr. rastvoru od 1 prema 2000000), pošto su gorke supstance u biljkama najčešće toksične (Armelagos 1987: 580).

Inspirativna je i analiza evolucije osećaja gađenja, poput onog koji ljudi na Zapadu imaju prilikom pomisli na ishranu insektima. Osećaj gađenja je univerzalna ljudska karakteristika i evoluciona psihologija se iscrpno bavi ovim fenomenom (vidi npr. Rozin et al. 1997). Njegovo poreklo takođe je u strahu od konzumacije namirnice koja je potencijalno štetna. Prve dve godine čovekovog razvoja ključne su za formaciju ovih stavova o hrani (Pinker 1997/1999: 381), a osećaj gađenja samim tim je adaptacija koju je moguće nazvati "intuitivnom mikrobiologijom" (Pinker 1997/1999: 383).

Uz evoluciju ishrane hominida, za ovu analizu je od posebnog značaja komparativna analiza procesa domestikacije, odnosno prirodnih, materijalističkih uzroka ovog procesa (Flannery 1973). Jedna od osnovnih činjenica ljudske istorije su *temeljno različite mogućnosti za domestikaciju biljaka i životinja*. Biogeografija predstavlja veoma važan resurs za razumevanje diverziteta ljudskih društava, pa samim tim i diverziteta ljudske ishrane kojeg nazivamo kulturnim. Odgovor na pitanje o poreklu kulturnog diverziteta ljudske ishrane u najvećoj meri je odgovor na pitanje o privrednim, tehnološkim i kulturnim razlikama među ljudima na planeti.

Pre analize diverziteta u procesima domestikacije, neophodno je istaći da početak proizvodnje hrane ne predstavlja trenutak već istorijski proces. Posredi nije bio "izum" proizvodnje hrane ili "otkriće" poljoprivrede u smislu jednog naglog "Eureka" efekta ili momenta, već se proizvodnja hrane razvijala kao gradualna nuspojava niza odluka donetih bez svesti o posledicama tih odluka (Dajmond 1997/2004: 94). Uostalom, prvobitni oblici proizvodnje hrane su dugi niz godina *koegzistirali* sa lovom i sakupljanjem. Protekle su hiljade godina da bi se od potpune zavisnosti od divljih namirnica prešlo na ishranu sa veoma malo oslonca na njih, kao što je to danas slučaj. Dakle, sistemi za proizvodnju hrane bili su ishod akumulacije mnogih samostalnih odluka bez znanja ili svesti o krajnjem ishodu. Relativno brzo i masovno prihvatanje proizvodnje hrane u pojedinim delovima sveta (npr. u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) bilo je takvo jer lovačko-sakupljački način života tamo nije bio produktivan kao u nekim drugim oblastima. Međutim, događalo se i da već usvojeni sistemi za proizvodnju hrane budu napušteni, uz povratak ekonomiji lova i sakupljanja.⁴ Najzad, neophodno je znati i to da lovci-sakupljači nisu (bili) puki "sakupljači" plodova sa zemljišta ili grana drveća, već da su oni milenijumima intenzivno i aktivno upravljali svojom životnom sredinom.

⁴ Oko 3000. godine pre nove ere lovci-sakupljači u južnoj Švedskoj usvojili su zemljoradnju zasnovanu na biljnim kulturama iz Jugozapadne Azije, ali je napuštaju oko 2700 godine pre nove ere, i vraćaju se lovu i skupljanju u naredne četiri stotine godina (Dajmond 1997/2004: 97-98).

Zabluda o naglom "otkriću" proizvodnje hrane proističe iz progresističkog i evropocentričnog verovanja da je društvo lovaca-sakupljača nužno jedan hobsovski svet teškog, surovog i kratkog života. U stvarnosti, ekonomija lovaca-sakupljača *ne* podrazumeva neprestanu, rizičnu i neizvesnu potragu za hranom, a vreme posvećeno proizvodnim aktivnostima zapravo je drastično redukovano. Sve do 19. ili 20. veka, većina zemljoradnika i stočara ne živi neminovno bolje (niti duže) od lovaca-sakupljača, a proučavanja vremenskih budžeta lovaca-sakupljača ukazuju na to da oni u radu dnevno provode *manji*, a ne veći broj sati od proizvođača hrane. Na primer, muškarci južnoameričkog plemena Tupi Gvarani intenzivno su radili samo oko dva meseca svake četvrte godine, a slično je i sa Gvajaki indijancima iz Paragvaja, zatim nomadskim lovcima pustinje Kalahari (prosečni radni dan traje kraće od četiri sata), te Janomame indijancima iz venecuelanske Amazonije (prosečni radni dan od oko tri sata) (Klastr 1974/2004: 7-8), kao i Tasadej plemenima na Filipinima (tri sata dnevno) (Robson and Yen 1980). Tradicionalno antropološko gledište na lovce-sakupljače neretko je ideološka procena sposobnosti lovaca da iskoriste postojeće resurse, a koja je unapred već "odlučila" da im tu sposobnost ospori (Salins 1972/2002: 12). Ovaj "neolitski", ali i "buržoaski" etnocentrizam (Salins 1972/2002: 13) opovrgnut je objektivnim etnografskim istraživanjima koja pokazuju izuzetne sposobnosti i znanja lovaca-sakupljača.

Za kulturni diverzitet ljudske ishrane od ključnog je značaja činjenica da su različiti ljudi zasnivali proizvodnju hrane u različitim periodima sopstvene i svetske istorije. Ova je činjenica – početak proizvodnje hrane – je posredni preduslov za razvoj faktora koji su fundamentalno doprineli različitim "sudbinama" ljudskih društava (Dajmond 1997/2004: 76). Sasvim u tradiciji kulturnog materijalizma, odnosno principa infrastrukturnog determinizma, faktori kao što su datum kada su i kako ljudi posta(ja)li stočari i/ili zemljoradnici, direktno će determinisati ostale sociokulturne sadržaje tih društava. Razlozi za diverzitet u proizvodnji hrane čine prirodne, materijalističke razloge za kulturni diverzitet ljudske ishrane.

Na koji je način početak proizvodnje hrane odredio karakter društava koja otpočinju sa tom proizvodnjom? Kao hrana, ogromna većina biljnih i životinjskih vrsta za ljude je potpuno neupotrebljiva, dok glavina biomase na Zemlji dolazi u obliku drveća ili lišća, te je uglavnom nesvarljiva.⁵ Samim tim, odabiranjem i gajenjem onih malobrojnih jestivih biljaka i životinja, stiže se enormna prednost. Učiniti da jestiva hrana čini 90%, a ne 0,1% biomase po jutru zemljišta znači dobiti mnogo više jestivih kalorija, odnosno biti u mogućnosti nahraniti 10 do 100 puta više ljudi po jutru (Dajmond 1997/2004: 76). Uz to, domaće životinje doprinosile su uvećanju populacije na više načina: kao stabilniji izvor proteina (odnosno kao zamena za divljač), kao izvor mleka i mlečnih proizvoda, kao izvor đubriva za useve i kao izvor snage za vuču plugova.

Konačno, sam sedelački način života doprineo je većem prirodnom priraštaju: dok lovci-sakupljači na različite načine održavaju razmak u rađanju dece na oko četiri godine, sedelačka društva postižu značajno veću frekventnost u rađanju. Posebno značajna posledica sedelačke privrede su i mogućnosti skladištenja, odnosno pojava viškova hrane. Ta hrana tada je mogla biti upotrebljena za ishranu stručnjaka (političke, vojne i birokratske elite), čime ova društva postaju vertikalno stratifikovana (vidi Škorić i Kišjuhas 2012; Nolan and Lenski 2009; Hiršfelder 2001/2006: 40-61). Jedno istraživanje, koje je obuhvatilo 40 reprezentativnih društava lovaca-skupljača, svedoči da je čak 80% društava koja skladište hranu stratifikovano, za razliku od samo 7% od onih koji hranu ne skladište (Testart 1982). Moguće je reći da kada stopa tehnološke efikasnosti u proizvodnji hrane (autput kalorija prema inputu kalorija prema ukupnim satima proizvodnje) premaši 20:1, verovatnoća da se pojave stratifikovane endogamske grupe biva veća od slučajne (Harris 1968: 650).

⁵ Razlozi ove neupotrebljivosti su: nesvarljivost (npr. kora drveća), otrovnost (gljive), mala hranljiva vrednost (meduze), teškoća pripreme (sitni orašasti plodovi), teškoća skupljanja (larve insekata), opasnost lova (nosorog) i drugi (Dajmond 1997/2004: 76).

Sve ovo bile su neposredne i posredne vrednosti pojave uzgoja biljnih kultura i domaćih životinja kao izvora hrane. Međutim, društvene promene koje nastaju kao posledica domestikacije time nisu iscrpljene. Primera radi, biljne kulture i domaće životinje postaju vredan izvor vlakna za proizvodnju odeće, ćebadi, mreža i užadi. Domaći sisari postaju glavno sredstvo kopnenog transporta sve do razvitka železnice u 19. veku. Uz to, ljudi koji su pripitomili životinje vremenom su razvili značajnu otpornost na zarazne bolesti koje su nastajale mutacijama mikroba od kojih su oboljevale ove životinje.

U skladu sa determinističkom shemom kulturnog materijalizma, gajenje biljki i pripitomljavanje životinja rezultiralo je u značajno većoj količini dostupne hrane i samim tim većoj gustini naseljenosti. Viškovi hrane bili su "preduslov za razvitak stalno nastanjenih, politički centralizovanih, socijalno stratifikovanih, privredno složenih i tehnološki inovativnih društava" (Dajmond 1997/2004: 81-82). Tranzicija od lova i sakupljanja ka proizvodnji hrane imala je ogromne implikacije po ekologiju, zdravlje i ponašanje ljudskih bića (Larsen 2002: 19). Drugim rečima, hrana je na sasvim neposredan način oblikovala čovekov način života.

Međutim, ljudska društva su se drastično razlikovala u pogledu mogućnosti domestikacije biljnih i životinjskih vrsta. Ova prirodna činjenica *nejednakih mogućnosti domestikacije* osnovni je uzročnik kulturnog diverziteta ljudske ishrane. Rečima Marvinina Harisa: "Priroda je indiferentna prema tome da li je Bog brižni otac ili krvožedni kanibal. Ali priroda nije indiferentna prema tome da li je period ugara na njivi jedna ili deset godina. Znamo da postoje značajna ograničenja na infrastrukturnom nivou" (Harris 1979/1980: 57). Markacija ovih "značajnih" infrastrukturnih ograničenja osnovni je zadatak u objašnjenju porekla kulturnog diverziteta ljudske ishrane.

Da bi se objasnilo poreklo kulturnog diverziteta ljudske ishrane, neophodno je identifikovati oblasti iz kojih je potekla proizvodnja hrane, vreme njene pojave, kao i o kojoj biljnoj i životinjskoj vrsti je reč. *Gde i kada se razvila proizvodnja koje hrane u različitim delovima sveta? Na prvom mestu, koje su oblasti u kojima se*

proizvodnja hrane nesumnjivo pojavila potpuno samostalno? Postoji (samo) pet takvih oblasti: Jugozapadna Azija (Bliski istok), Kina, Mezoamerika, južnoamerički Andi i istočne Sjedinjene Države (Dajmond 1997/2004: 87, v. Flannery 1973), a koje su prikazane u Tabeli 1.

Kao što se može primetiti, u slučaju Bliskog istoka, postoje potvrđeni najraniji datumi početka gajenja biljki (oko 8500. godine pre nove ere) i životinja (oko 8000 godine pre nove ere). Istovremeno, prisutna je razlika od gotovo pet hiljada godina između datuma samostalne domestikacije na Bliskom istoku i u Americi. Međutim, ovi datumi govore jedino o *samostalnoj* domestikaciji. Postoje oblasti koje su u relativno kratkom roku "uvezle" pripitomljene kulture iz oblasti poput Bliskog istoka i razvile sedelačka društva. Takva je oblast zapadne i srednje Evrope, gde proizvodnja hrane započinje prispećem biljnih kultura i životinja sa Bliskog istoka između 6000. i 3500. godine pre nove ere (Dajmond 1997/2004: 90). U Egiptu proizvodnja hrane takođe započinje prispećem kultura sa Bliskog istoka u šestom milenijumu pre nove ere, dok kulture iz Jugozapadne Azije pristižu u dolinu Inda u sedmom milenijumu pre nove ere.

Oblast	Pripitomljene		Najraniji potvrđeni datum pripitomljavanja
	Biljke	Životinje	
Bliski istok	Pšenica, grašak, maslina	Ovca, koza	8500 g. p.n.e.
Kina	Pirinač, proso	Svinja, svilena buba	Do 7500 g. p.n.e.
Mezoamerika	Kukuruz, pasulj, bundeva	Ćurka	Do 3500 g. p.n.e.
Andi	Krompir, manioka	Lama, zamorče	Do 3500 g. p.n.e.
Istočne SAD	Suncokret, loboda	(nijedna)	2500 g. p.n.e.

Tabela 1: Pojava samostalne proizvodnje hrane (prema Dajmond 1997/2004: 89)

Činjenica koja je ovde od izvanrednog značaja jeste veoma mali broj oblasti u svetu koje samostalno razvijaju proizvodnju hrane, kao i činjenica da se ovo dešava u različito doba. Uz to, veoma je značajan i relativno mali broj biljnih i posebno životinjskih vrsta koje su pripitomljene. Različiti periodi otpočinjanja proizvodnje hrane na različitim geografskim prostorima, kao i razlike u pripitomljenim vrstama, ključne su za razumevanje prehrambenih navika današnjih društava.

Sam proces domestikacije znači(o je) promenu u evoluciji divljih biljnih i životinjskih vrsta putem veštačke selekcije. Ključnu ulogu u ovom procesu igraju svojstva koja su dotadašnji lovci-skupljači mogli uočiti. U slučaju biljki, ovo su veličina, gorčina, mesnatost i uljanost ploda, odnosno dužina vlakna. Odabiranjem onih jedinki koje su u značajnoj meri posedovale ove karakteristike krenulo se putem stvaranja biljnih kultura. Međutim, činjenica je da postoje velike razlike među biljkama u pogledu lakoće gajenja. Od 200000 divljih biljnih vrsta, ljudi jedu samo nekoliko hiljada, a od njih je samo nekoliko stotina zapravo odgajeno. Uz to, od tih nekoliko stotina, samo nekolicina predstavlja značajnu dopunu našoj ishrani – njih desetak. Ove vrste su žitarice (pšenica, kukuruz, pirinač, ječam i sirak), mahunarke (soja), krtole (krompir, manioka, slatki krompir), izvori šećera (šećerna trska i šećerna repa), voće (banana).⁶ Drugim rečima, u svetu postoji veoma mali broj važnih kultura i samim tim ne čudi što mnoge oblasti u svetu jednostavno nisu imale domaćih divljih biljaka sa potencijalom za domestikaciju.

Jedna oblast na svetu imala je značajne komparativne prednosti u odnosu na većinu ostalih. Reč je o Bliskom istoku, oblasti koja čini prostor čitavog niza inovacija: pisma, gradova, odnosno civilizacije uopšte. Postoje iscrpni arheološki podaci o početku proizvodnje hrane na ovom području, kao i analize predačkih biljaka i ekološkog konteksta ovog perioda (vidi Flannery 1973: 273-284). Prednosti

⁶ Kulture poput jabuke ili vinove loze zahtevale su značajno kompleksniji proces domestikacije i dug period pojave plodova. Jagode su odgajene tek u srednjem veku, a mnoge potencijalno korisne biljke (poput hrasta, odnosno žira) i danas ostaju "divlje".

Bliskog istoka su sledeće: položaj u zoni sredozemne klime (koja odabira jednogodišnje biljke, to jest biljne vrste koje mogu da prežive dugu sušnu sezonu i nastave sa brzim rastom po povratku kiše), ekološki kontekst mnoštva divljih predaka današnjih biljnih kultura, visoki postotak samooprašujućih hermafrodita (reproduktivne biologije koja odgovara ljudima), široki raspon nadmorskih visina i topografija na maloj razdaljini (što obezbeđuje raznolikost divljih biljki, tj. potencijalnih predaka biljnih kultura) i tome slično (Dajmond 1997/2004: 120-124). Potrebno je i da sama biljka bude komparativno pogodna za domestikaciju, odnosno da proizvodnja hrane bude *vidljivo* korisnija tehnika od lova i sakupljanja (jer poljoprivreda podrazumeva više sati rada i manji diverzitet ishrane). Drugim rečima, neophodno je da potencijalna biljka bude jednogodišnja, da daje značajan prinos (200-800 kilograma po hektaru), da bude tolerantna prema različitim ekološkim promenama, da se lako skladišti i da je genetski lako varijabilna. Od 56 divljih trava "najboljih" za domestikaciju u svetu, čak 32 su se nalazile na Bliskom istoku i Sredozemlju. Dakle, lovci-sakupljači na Bliskom istoku su neuporedivo jednostavnije i brže mogli kreirati uravnoteženu ishranu zasnovanu na proizvodnji hrane. Uz to, postojali su i mnogi ekološki pritisci za pokretanje domestikacije, kao što je istrebljenje pojedinih životinjskih vrsta koje su bile predmet lova bliskoistočnih lovaca i sakupljača. Ove prirodne činjenice značajno su (pred)odredile razvoj domestikacije i, u skladu sa tim, prehrambenih navika u ovom delu planete.

Poređenja radi, šta je sa delovima sveta u kojima domaće biljke nisu bile jednako produktivne kao na Bliskom istoku? Nova Gvineja, ostrvo u blizini Ekvatora bogato biljnim i životinjskim vrstama, predstavlja poučnu suprotnost Bliskom istoku (Dajmond 1997/2004: 133). U ovom području nisu postojale žitarice, mahunarke, niti životinje koje bi se mogle odgajiti. Postojale su jedino krtolaste biljke, čiji uzgoj nije donosio dovoljno komparativnih prednosti kada se uporedi sa ekonomijom lova i sakupljanja. Na istoku Sjedinjenih Država vremenom dolazi do samostalnog kultivisanja lokalnih divljih biljki (vrste tikve, suncokret, iva

i srodnik spanaća), ali one su mogle predstavljati samo malu dopunu ishrani, te je oslonac i dalje bio na lovu i sakupljanju, odnosno na divljim sisarima, vodenim pticama, ribama, rakovima i orasima. Iako se čini da oblasti poput Nove Gvineje i istočnih Sjedinjenih Država mogu stvoriti produktivnu poljoprivredu (imaju plodno zemljište, pogodnu klimu, brojne vrste) činjenica je da floru i faunu ovih oblasti zapravo karakteriše veoma malo vrsta koje su (prehrambeno) upotrebljive za čoveka. Ključni proces tada (p)ostaje procena troškova i dobiti zbog čega, uzimajući u obzir ekološke karakteristike, jednako racionalno postupaju i lovci-sakupljači po Novoj Gvineji i evroazijski poljoprivrednici (vidi i Harris 1979/1980: 86).

Kada je reč o domestikaciji životinjskih vrsta, geografski diverzitet ovog procesa je još drastičniji. Pre svega, broj životinjskih vrsta podobnih za domestikaciju veoma je ograničen, odnosno postoji iznenađujuće mali broj domestikabilnih velikih suvozemnih biljojeda. Mali domaći sisari, domaće ptice i insekti jesu od značaja (mogu predstavljati izvor hrane, odeće ili toplote), ali je njihova relevantnost kao izvora hrane značajno smanjena u poređenju sa velikim biljojedima. Međutim, da bi određeni sisar bio pogodan kandidat za domestikaciju, on mora posedovati nekoliko nedvosmislenih karakteristika. Prvi faktor je ishrana: nužno je da pripitomljeni sisar bude biljojed, jer je za ishranu pripitomljenog mesojeda (npr. tigra) potrebno drastično više biomase, a koja može biti upotrebljena za ishranu ljudi. Drugi faktor je brzina rasta, zbog čega pojedini biljojedi čiji je rast spor (poput slonova i gorila) takođe nisu dovoljno dobri kandidati za domestikaciju. Naredni faktor predstavlja problem sa razmnožavanjem ukroćenih životinja, pošto mnoge životinje (poput geparda) odbijaju polni odnos u "zatočeništvu". Četvrti faktor je agresivna narav, prisutna kod svaštojeda poput medveda ili biljojeda poput afričkog bivola ili zebri. Peti faktor je sklonost panici: neke vrste sisara biljojeda (poput jelena, antilopa i gazela) isuviše su plašljive i hitre u prisustvu čoveka ili unutar ograđenog prostora. Konačno, značajan faktor je i društvena struktura životinjske vrste: mnoge su usamljeničke vrste koje se ne mogu skupiti u čopor i ne trpe predvodnike (vidi Dajmond 1997/2004: 151-157).

Zbog ishrane životinja, brzine njihovog rasta, navika tokom parenja, naravi, velike plašljivosti i karakteristika njihove društvene organizacije – mnoge potencijalno korisne životinjske vrste ostaju izvan mogućnosti za domestikacijom. Od 148 velikih divljih suvozemnih sisara-biljojeda kandidata za pripitomljavanje, samo je njih 14 pripitomljeno. Pet najznačajnijih čine ovca, koza, krava, svinja i konj, a ostalih devet su jednogrba kamila, dvogrba kamila, lama/alpaka, magarac, irvas, bivo, jak, goveče sa Balijsa i mitan (indijsko goveče) (Dajmond 1997/2004: 144-145). Ova prirodna činjenica značajno utiče na prehrambene navike čovečanstva i ključni je deo odgovora na pitanje zbog čega, primera radi, ishrana mesom divljači danas predstavlja retkost i stvar je kulturnog prestiža, zašto zebre ne bivaju korišćene kao jahaće životinje, a ishrana mesom medveda, lava ili nilskog konja je praktično nepostojeća.

Sledeća značajna činjenica je drastičan geografski diverzitet u dostupnosti životinjskih vrsta podobnih za pripitomljavanje. Od spomenutih 14 pripitomljenih vrsta, čak njih 13 je pripitomljeno u Evroaziji, samo jedna u Americi (lama), a niti jedna u Podсахarskoj Africi i Australiji (Tabela 2). Odsustvo velikih sisara pogodnih za domestikaciju u oblastima izvan Evroazije igralo je fundamentalnu ulogu u divergentnim putevima razvoja poljoprivrede u "Starom" i "Novom" Svetu (Harris 1979/1980: 89). Ne sme se pretpostaviti da su ljudi u Evropi i Aziji bili domišljatiji od ostatka sveta, već da je ova oblast jednostavno obilovala u vrstama podobnim za pripitomljavanje po navedenim faktorima. Da su neke lokalne divlje vrste sisara izvan Evroazije bile pogodne za pripitomljavanje, australijski, američki i afrički lovci-sakupljači bi to nesumnjivo učinili i izvukli veliku korist od njih. Razlog za tu tvrdnju je činjenica da su svi oni smesta prigrlili evroazijske domaće životinje čim su im postale dostupne (npr. veština sa kojom su američki starosedeooci ili "Indijanci" ovladali evropskim konjima postala je opšte mesto popularne kulture), kao i činjenica da su krotili mnoge životinjske vrste (i/ili ih držali kao kućne ljubimce), ali su ove vrste uporno ostajale izvan procesa domestikacije.

U domestikaciji ostalih krupnih sisara ne uspevaju ni savremeni genetičari, iz bioloških razloga koji su navedeni ranije. Prirodna činjenica veoma neravnomerne rasprostranjenosti domestikabilnih divljih predačkih vrsta po kontinentima je osnovni razlog neravnomernosti u domestikaciji životinjskih vrsta i, kao rezultat, neravnomernosti u prehranbenim navikama. Varijacije u ishrani ljudi u mnogome su predstavljale varijacije u mogućnostima domestikacije. Ove su varijacije značajno doprinele varijacijama u statusu i moći između različitih društava (Ross 1987: 8).

Kontinent	Evroazija	Podsaharska Afrika	Amerika	Australija
Kandidati	72	51	24	1
Pripitomljene vrste	13	0	1	0

Tabela 2: Kandidati i pripitomljene životinjske vrste po kontinentima (prema Dajmond 1997/2004: 146)⁷

Postoje i mišljenja (Pryor 1986) da je u pogledu razvoja proizvodnje hrane karakter flore i faune u određenom ekološkom kontekstu faktor od manjeg značaja, odnosno da je osnovni uzrok gustina naseljenosti ili populacijski pritisak. Tranzicija od lova i sakupljanja ka proizvodnji hrane značila je i sužavanje spektra hrane neophodne za opstanak, odnosno dramatično manju raznovrsnost ishrane (Larsen 2002: 24). Pored pogoršanja zdravstvenog stanja, ovo je rezultiralo i u uvećanoj zavisnosti od samo nekoliko kultura kao što su pirinač u Aziji, pšenica u Evropi i Bliskom istoku i kukuruz u Americi. Ta činjenica je fundamentalno uticala na prehrambene navike i (danas) karakterističnu hranu u ovim oblastima planete.

Dakle, prirodni uzroci diverziteta u proizvodnji hrane poručuju da ovaj diverzitet nema gotovo nikakve veze sa navodno "primitivnom" kulturom starosedelaca, već sa karakteristikama dostupnog biljnog i životinjskog sveta, odnosno sa životnom sredinom. Nikakav kulturni konzervativizam nije sprečavao

⁷ "Kandidat" ovde predstavlja vrstu divljeg suvozemnog sisara, biljojeda ili svaštojeda, prosečne težine iznad 45 kg.

društva širom sveta da pristupe domestikaciji, već su to činila stroga ekološka ograničenja. Zbog toga je kulturni materijalizam najproduktivnija strategija u izučavanju kulturnih sadržaja u fenomenima poput ishrane. Prirodne činjenice kao što su biogeografija, te odlike dostupnih biljki i sisara predstavljaju temeljni faktor u prehranbenim navikama čovečanstva.⁸

KULTURNO-MATERIJALISTIČKA OBJAŠNENJA DIVERZITETA LJUDSKE ISHRANE (1): TABUI U ISHRANI

Prethodno navedene činjenice predstavljaju osnovne kauzalne faktore pri razvoju prehranbenih navika ljudi. Međutim, intenzifikacijom transporta mnoga društva dolaze u susret sa domestikabilnim biljnim i životinjskim vrstama. Na toj tački je u analizu neophodno uključiti i kulturna objašnjenja. Međutim, osnovna logika odabira novih prehranbenih praksi ostaje ista: analiza troškova i dobiti u trenutnom ekološkom kontekstu, uz bazična ograničenja sa poreklom u ljudskoj evolucionoj prošlosti. S tim u vezi, predstavimo nekoliko ilustrativnih i karakterističnih primera kulturnog diverziteta ljudske ishrane i prikazati te prakse u ključu strategije kulturnog materijalizma.

Tabu na ishranu govedinom u Indiji uobičajeno se smatra paradigmatiskim primerom arbitrarnosti i/ili iracionalnosti kulturnih izbora u pogledu ljudskih prehranbenih navika. Fraza "sveta krava" neretko je metafora za tvrdoglavu privrženost običajima i praksama koje nemaju racionalno objašnjenje (Harris 1985: 48). Naime, na teritoriji Indije nalazi se najveći broj goveda na svetu: oko 400

⁸ Značajan biogeografski faktor su i oblik i orijentacija kontinenata. Najduža, odnosno glavna osa rasprostiranja kontinenta poput Evroazije je istok-zapad, dok je glavna osa Amerike (Severne i Južne) i Afrike osa sever-jug. Ova često zanemarena činjenica utiče na brzinu širenja biljnih kultura i domaćih životinja, pošto širenje istok-zapad ostaje u domenu jedne klime, dok širenje sever-jug podrazumeva promenu klime i samim tim nemogućnost uzgoja pojedinih biljnih i životinjskih vrsta zbog ekoloških prepreka (v. Dajmond 1997/2004: 158-171).

miliona goveda vrste *Bos indicus*. Istovremeno, Indija je i jedna od najmnogoljudnijih država na svetu (oko 1,3 milijarde ljudi), sa velikim postotkom siromašne i neuhranjene populacije (oko 27%). Uobičajeno je povezivati tabu na ubijanje i ishranu govedinom sa hinduizmom i kultom krave u indijskom društvu. U Indiji, krave se zaista poistovećuju sa božanstvima, one su majčinska figura, sredstvo dostizanja nirvane, a krava služi i kao politički simbol potvrđivanja verskog i nacionalnog identiteta. Međutim, ova antropološka činjenica umesto da pruža odgovor na pitanje o odbijanju ishrane govedinom samo rađa nova pitanja: zbog čega hinduizam zabranjuje ubijanje i konzumiranje krava? Većina svetskih religija ne sankcioniše ishranu govedinom – zbog čega se hinduizam razlikuje?

Religija svakako utiče na prehrambene navike u Indiji, ali strategija kulturnog materijalizma ističe da prehrambene mogućnosti u Indiji još snažnije utiču na religiju (Harris 1985: 51). Ulaganje značajnog simboličkog kapitala u jednu vrstu životinje ili namirnice teško da može biti rezultat arbitrarne odluke nekolicine verskih vođa objavljene pre mnogo vekova. Uostalom, tokom prvog milenijuma pre nove ere, ishrana govedinom u Indiji bila je sasvim nesputana. Međutim, u periodu neposredno pre nastanka budizma (oko 5. veka pre nove ere) dolazi do značajnog uvećanja populacije, deforestacije, pretvaranja pašnjaka u obradivo zemljište, a semipastoralni način života biva zamenjen intenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom (Harris 1985: 51-53). Ova istorijska tranzicija značila je da više ljudi može biti nahranjeno ukoliko se redukuje ishrana mesom, zbog činjenice da je na jednu kaloriju dobijenu iz životinjskog mesa potrebno potrošiti devet kalorija hrane biljnog porekla. Sa uvećanjem gustine naseljenosti, stoka se počela takmičiti sa ljudima za hranu i govedina je vremenom postajala luksuzna hrana bogatih.

U ovom periodu društvene krize pojavljuje se Sidarta Gotama ili Buda. On osuđuje ubijanje i žrtvovanje životinja i samim tim osuđuje ishranu govedinom, odnosno život viših indijskih klasa. Reč je o periodu kada su seljaci gladovali i bili u snažnoj potrebi za volovima koji bi vukli plug, a hinduistički bramani su nastavili da ubijaju goveda zbog sopstvene ishrane. Poput svih "velikih" (tj. uspešnih)

monoteističkih religija, i budizam se mahom obraćao siromašnim slojevima u periodu društvene krize i na toj činjenici zadobijao na popularnosti. Tokom devet vekova konflikta između hinduizma i budizma za lojalnost među siromašnim slojevima, hinduizam prevladava, ali tek pošto usvaja izvorno budističku doktrinu zabrane žrtvovanja životinja (Harris 1985: 55). Mleko, a ne meso, postaje osnovna hinduistička namirnica i za razliku od budista, hinduistički sveštenici počinju vezivati bogove za domaće životinje. Hinduistički bramani tada uspevaju da promovišu ekonomski produktivniji sistem privređivanja i popularniju versku doktrinu, te se budizam gubi iz zemlje u kojoj je potekao.

Međutim, iako postaje neproduktivno hraniti se govedinom, goveda ostaju potrebna ljudima u Indiji: za rad na njivi, te kao izvor mleka i mlečnih proizvoda. Uprkos slobodnom lutanju goveda po indijskim gradovima, malo ko ovu stoku hrani namirnicama koje su pogodne za ishranu ljudi. Goveda se neretko nalaze u poluizgladnelom stanju i, ukoliko su upregnuta, rade do smrti (uprkos "svetosti"). Pored mleka i mlečnih proizvoda koje Indijci obilato konzumiraju, ova stoka predstavlja i značajan izvor đubriva, koje biva upotrebljeno i za potpalu. Zbog specifičnosti indijske poljoprivrede, i danas je upotreba stoke na njivi u mnogome efikasnija od upotrebe traktora (Harris 1985: 57).

Istovremeno, nastojanje da se zbog mesa ubijaju životinje koje su korisnije žive nego mrtve stalno je prisutna. Upravo iz ovih razloga, verske doktrine služe kao korisna *dopuna* jednom racionalnom privrednom sistemu. Ovo je suština adekvatnosti integrisanog objašnjenja određene prehrabene prakse, odnosno prirodnog objašnjenja koje je dopunjeno kulturnim faktorima. Ali, važno je razumeti da su ove verske doktrine jedna od *posledica*, a ne *uzrok* specifične prehrabene prakse ili tabua. S tim u vezi, čini se da je "iracionalnost" tabua na ishranu govedinom u Indiji zapravo proizvod imaginacije Zapada koji je navikao na konzumiranje govedine i upotrebu traktora na njivama (Harris 1985: 63). U stvarnosti, indijska averzija prema govedini stvorila je mnogo stabilniju i uravnoteženiju ishranu u ovom gusto naseljenom društvu. Indijsko poštovanje krave

"pokreće latentnu sposobnost ljudskih bića da opstanu u niskoenergetskom ekosistemu koji ostavlja malo prostora za rasipništvo i lenjost" (Haris 1978/1995: 27). Dakle, objašnjenje tabua "svete krave" u Indiji zapravo je paradigmatički primer materijalističkog, objektivnog i naturalističkog objašnjenja koje karakteriše strategiju kulturnog materijalizma u antropologiji.

Kako objasniti naredni istaknuti prehrambeni tabu: onaj na ishranu svinjetinom među populacijama Bliskog istoka, odnosno Jevrejima i muslimanima?⁹ Ova prehrambena praksa čini se još iracionalnijom od tabua prisutnih u Indiji, pošto je svinja značajno superiornija od goveda u zadatku lakog i efikasnog pretvaranja veoma različite hrane u proteine za ljudsku ishranu. Uobičajeno tumačenje tiče se karakterizacije svinje kao "nečiste" životinje u dokumentima poput Starog Zaveta i Kurana ili (pod)jednako "idealističkih" analiza strukturnih karakteristika pojmova "čistog" i "nečistog" ili "opasnog" (Daglas 1966/1993). Kao i u slučaju hinduizma, i ova činjenica zahteva naučno objašnjenje, inače ostaje na nivou kreacionističkog tumačenja postanka života na Zemlji. Ostaje pitanje *zbog čega* su verske vođe na Bliskom istoku odlučile proglasiti (baš) svinju "nečistom" životinjom i zabraniti konzumaciju svinjetine?

Pre svega, neophodno je znati da prirodno ponašanje svinja ne podrazumeva zbijeni život u bliskom kontaktu sa sopstvenim telesnim izlučevinama, već lutanje šumama u potrazi za korenjem, žirom, orahom i sličnom hranom. Njihovo valjanje u "nečistoći" rezultat je želje za hlađenjem sopstvenog tela, pošto svinje ne poseduju znojne žlezde. Takođe, mnoge druge životinje, poput kokošaka, koza i pasa, sklone su životu koji je u neposrednom kontaktu sa sopstvenim fekalijama, ali ih verske doktrine ne karakterišu kao "nečiste" (Harris 1985: 68). Zatim, uobičajeno racionalističko tumačenje ovog tabua ticalo se značajnih šansi oboljevanja od trihineloze. Međutim, i ishrana mnogim drugim životinjama sa sobom nosi rizike od mikroba: slabo kuvana govedina je snažan izvor parazita poput pljosnatih crva, a

⁹ Za kritiku kulturno-materijalističkog objašnjenja tabua na svinjetinu kao tautološkog, empirijski neverifikovanog, ali i etički neprihvatljivog vidi (Dienerand and Robkin 1978).

koze i ovce prenose bakterije koje izazivaju brucelozu. Uostalom, da je rizik od trihineloze glavni pokretač izbegavanja svinjetine, tada bi se tabu ticao nedovoljno kuvane ili pečene svinjetine, a ne svinjskog mesa uopšte (Harris 1985: 70-71).

Životinje koje čine osnovnu ishranu među bliskoistočnim narodima su preživari: goveda, ovce i koze. Sposobnost preživara da svare celulozu bila je ključna u razvoju odnosa između ljudi i pripitomljenih životinja na Bliskom istoku (Harris 1985: 72). Uzgajanje životinja koje mogu da svare biljke po pašnjacima (a koje čovek ne može da koristi u svojoj ishrani) značilo je mogućnost dobijanja mesa i mleka bez takmičenja oko hrane sa samim ljudima. Krave, ovce i koze hrane se travom i lišćem koji su nesvarljivi za ljude, čime su preživari na Bliskom istoku uvećavali produktivnost ovih društava. Uz to, bili su i značajan izvor đubriva, snage za vuču, i odeće.

Nasuprot tome, svinje su visoko produktivne jedino kada se tove hranom koju može konzumirati i čovek: pšenicom, kukuruzom, krompirom i slično. Iako svaštojedi, svinje ne uspevaju da opstanu hraneći se biljkama sa visokim procentom celuloze poput preživara. Uz to, svinje su veoma loše adaptirane na ekologiju Bliskog istoka. Preci domaćih svinja evoluirali su za život u vlazi i hladu šuma, a ne u ekološkom kontekstu suvih i vrelih pašnjaka. Gajenje svinja na Bliskom istoku zapravo je značajno skuplje od uzgoja preživara, pošto im je neophodno pružiti zaštitu od sunca, mnoštvo vode, i ishranu sačinjenu od namirnica koje mogu konzumirati i ljudi (Harris 1985: 74). Uz to, svinje se ne mogu upotrebljavati na njivi, za vuču, za proizvodnju tople odeće i, konačno, mleka. Drugim rečima, za pastoralne narode Bliskog istoka, uzgoj svinja bio bi izrazito neracionalan izbor i ova činjenica doprinela je razvoju averzije prema svinjetini kao nepoznatom i stranom, a samim tim "opasnom" i "nečistom" mesu.

Svinje su bile prisutne na području Bliskog istoka, ali su se njihova uloga i broj počeli menjati kada je otpočela deforestacija ovog regiona. Primera radi, pretpostavlja se da je postotak šuma u Anatoliji pao sa 70% na 13% u periodu oko 5. veka pre nove ere (Harris 1985: 76). Paralelno sa procesom nestanka šuma na

Bliskom istoku, razvijala se kulturna odbojnost prema svinjama, zato što je uzgoj ovih životinja sasvim direktno počeo da ugrožava ljudsku egzistenciju. Ovaj proces transformacije sličan je procesu nove uloge goveda u Indiji u periodu nastanka budizma. Zbog sličnih ekoloških uslova (deforestacije i erozije tla), pojedine životinjske vrste postaju konkurenti ljudima. U slučaju Indije, krava je postala sveta životinja jer su pojedine njene karakteristike (mleko, vuča) ostale značajne za ljude, te se tabu razvio jedino na *ishranu* govedinom. U slučaju svinje, ne postoje druge prednosti ove životinje, osim njenog mesa, te je umesto deifikacije postala predmet verskog prezira. Činjenica da mnoge (inače verski i politički suprotstavljene) religije na prostoru Bliskog istoka, tj. i muslimani i Jevreji, razvijaju isti tabu prema svinji kao životinji svedoči o ekološkom i materijalističkom, a ne o verskom poreklu ove zabrane. Dakle, i politeističke religije u Mesopotamiji i Egiptu (u svom poznom periodu), kao i monoteistički judaizam i islam dele isti tabu. Indikativan je jedan izuzetak: muslimanska plemena na planini Atlas u Maroku gajile su i konzumirale svinje uprkos verskoj zabrani. Razlog je očekivan: ovi narodi živeli su u području koje je bogato hrastovim šumama, te je gajenje svinja bila produktivna i racionalna praksa (Harris 1985: 85). Nijedan čisto verski razlog ne može se isprečiti fundamentalnim ekološkim i ekonomskim preprekama tokom dugog vremenskog perioda. Upravo su religije te čije se norme modifikuju tako da odgovaraju zahtevima smanjenja troškova a uvećanja koristi u borbi za održanjem životnog standarda, a ne obrnuto (Harris 1977/1991: 207).

Nakon analize prehrambenih navika (prividno) vezanih za hinduizam, budizam, judaizam i islam, postavlja se pitanje hrišćanstva. Među populacijom koju karakteriše hrišćanstvo prisutan je tabu koji (bar među hrišćanima) možda nije vidljiv onoliko koliko su to tabui na govedinu i svinjetinu. Reč je o tabuu na ishranu konjskim mesom u pojedinim društvima kao što su to Sjedinjene Države. I u Evropi je ishrana ovim mesom varirala: stari Rimljani takođe su odbijali ishranu mesom konja, a u doba ranog srednjeg veka papa izdaje dekret o zabrani konzumacije tog mesa (Harris 1985: 89). Tek nakon Francuske revolucije, ishrana mesom konja

dospeva u jelovnike Francuske, Belgije, Holandije i njima bliskih društava. Tokom ljudske istorije, osnovna uloga konja kao domaće životinje bila je transport i mobilnost neophodna za nomadski/pastirski način života. Samim tim, bio je to značajan resurs u ovim ekonomijama i, iz tih razloga, životinja kulturnog statusa.

Prvi tabui na ishranu konjima verovatno se pojavljuju tokom gusto naseljenih agrarnih civilizacija na Bliskom istoku kada ova društva uvoze konje od svojih nomadskih suseda i adaptiraju ih za sopstvene potrebe (Harris 1985: 91-92). Značajna činjenica je da su konji takođe preživari, te da ne predstavljaju konkurenciju ljudima u pogledu hrane biljnog porekla. Međutim, konjima je za kvalitetnu egzistenciju potrebno puno više trave u poređenju sa ostalim preživarima, zato što je reč o aktivnijim životinjama bržeg metabolizma. Ključna uloga konja ticala se njihove vredne uloge kao resursa u ratu (odnosno nabavci ratnog plena) i u toj činjenici valja tragati za poreklom tabua. Zato je tek izmena načina ratovanja krajem 17. veka dovela do slobodnije konzumacije konjskog mesa. Istovremeno, kao i u slučaju bliskoistočnih svinja i indijskih goveda, konj je za Evropu dugo bio izuzetno skupa roba. Nomadi čiji su konjanici dugo preteli i Rimu i hrišćanskoj Evropi doprineli su razvoju straha i opasnosti od ovih životinja. Dakle, dok su konji bili retka i ugrožena vrsta potrebna za rat, a bilo je mnogih drugih izvora hrane, država i crkva branile su konzumaciju konja. Zabrana je nestala kada se broj konja uvećao a ostali izvori mesa smanjili (npr. tokom Napoleonskih ratova), a danas je konzumacija konja u opadanju jer je broj konja iznova smanjen, a ostali izvori hrane uvećani.

Pitanje konzumacije pasa i mačaka nalikuje slučaju sa konjima. U ovom slučaju, reč je o vrstama koje ljudi smatraju "ljubimcima", odnosno koje neguju i sa kojima žive bez namere da im posluže za ishranu. Međutim, principi kulturno materijalističke analize važe i za ove životinje. Psi i mačke, kao mesojedi, predstavljaju nedovoljno dobar izvor mesa, pogotovo u kontekstu postojanja kvalitetnijih izvora proteina, kao što je to slučaj u Evropi i na Bliskom istoku. Uz to, psi i mačke pružaju mnoštvo ostalih dobiti koje odnose prevagu nad koristima od

njihovog mesa, kao npr. pomoć u lovu ili lov na glodare-štetočine (zbog čega zapadni tabu na njihovo meso nalikuje deifikaciji krave u Indiji). Društva u kojima su prisutne prakse ishrane psima, zapravo su u nedostatku ostalih izvora životinjskog mesa. Tipičan primer za to je Kina u kojoj ne postoje izvori kalorija od mlečnih proizvoda, a postoje značajna ograničenja na ishranu mesom svinje (Harris 1985: 179). Ishrana psima prisutna je i na Polineziji i na Havajima iz istih razloga: manjak alternativnih izvora životinjskog mesa zbog biogeografija tih područja. U ovim oblastima psi nisu mogli biti korišćeni za lov, jer jednostavno ne postoje životinjske vrste koje bi bile predmet lova.

Ishrana insektima takođe je primer analize troškova i dobiti. Sa hranljive tačke gledišta, meso insekata je u rangu mesa domaćih životinja (Harris 1985: 162), a ukus skuvanih ili prženih insekata nije nimalo neprijatan (za detaljan opis, vidi Harris 1985: 159). Ipak, u Evropi i Severnoj Americi postoji snažan tabu na ishranu insektima i njihovim larvama. Razlog tome između ostalog je i u činjenici da, uprkos ukusu i hranljivoj vrednosti, insekti predstavljaju namirnice veoma male efikasnosti i pouzdanosti za ljudsku ishranu zbog troškova vremena i energije potrebnih za njihovo hvatanje (Harris 1985: 165-166). Upravo zbog toga je konzumacija insekata najintenzivnija u predelima poput Amazona ili tropskih afričkih šuma gde postoji obilje insekata, a manjak ostalih izvora proteina. Razlog za tabu na ishranu insektima u Evropi sličan je tabuu na svinjetinu na Bliskom istoku: životinja čiji su proteini isuviše "skupi" za ljude, a beskorisna je po ostalim karakteristikama – postaje predmet gnušanja, gađenja i prezira.

Dakle, izbegavanje ishrane inače pripitomljenim ili domaćim životinjama poput goveda, svinja, konja, mačaka, pasa i insekata u određenim kulturama, tiče se više puta spomenute analize troškova i dobiti u konkretnom ekološkom kontekstu, a ne arbitrarnih tabua. Trošak izbegavanja konzumacije ovih životinja smanjen je značajnim koristima od njihovih specijalizovanih funkcija kao što su muža, vuča, đubrenje, transport, lov na miševe ili čuvanje doma. Reč je o "ispravnoj" ekološkoj i ekonomskoj praksi koja otelovljuje hiljade godina praktičnog iskustva i narodne

mudrosti (Harris 1985: 86-87). Drugim rečima, pojedine životinjske vrste korisnije su kao žive, nego kao pojedene. Najzad, slično je i sa kanibalizmom: i ljudi su značajno korisniji kao živi, te se i kanibalizmu pristupa(lo) jedino u veoma specifičnim i najčešće posebno teškim uslovima.

Koje su karakteristike ishrane tabuisanim domaćim životinjama poput svinje i goveda u Evropi? Kao i u drugim oblastima planete, distribucija i konzumacija životinja kao što su svinje, goveda i ovce u Evropi dugo je zavisila od načina života i ishrane ovih životinja, kao i ekoloških uslova koji su na to uticali. Pojedinačne životinjske vrste imale su različit značaj u skladu sa ekološkim kontekstima (Hiršfelder 2001/2006: 125). Preživari, poput goveda i ovaca, bili su koncentrisani na travnatim prostorima, dok su svinje bile koncentrisane u šumskim predelima zbog ishrane žirom, orahom i slično. Od najranijih perioda domestikacije životinja, čitava oblast Zapadne Evrope pod šumom bila je naseljena svinjama, dok je distribucija goveda i ovaca bila determinisana upravo odsustvom šume. Ova distribucija zavisila je i od adekvatne prehrane, odnosno ograničenja tokom zime, kao i tokom suvih letnjih meseci u južnim predelima Evrope. Iz ovih razloga, goveda su bila najbrojnija u severozapadnoj Evropi (gde je klima pogodovala ekstenzivnoj prirodnoj ispaši), dok su ovce bile dominantne u suvim oblastima u Mediteranu (Ross 1987: 24).

Uzimajući u obzir koliko je čovekova aktivnost izmenila evropski ekološki prostor (npr. šume u kojima su boravile svinje potisnute su pašnjacima ili su naseljene ljudima, dok su nove biljne kulture, poput kukuruza, omogućile upravo intenzivnu proizvodnju svinja), zadivljujuće je koliko evropski uzgoj životinja ostaje regionalizovan. Kada je reč o preživarima, goveda i govedina ostaju dominantni na centralnim geografskim širinama Evrope, a konzumacija govedine ostaje niska u hladnim severnim predelima, poput Skandinavije, kao i u južnim toplim predelima poput Grčke, Španije i Portugala. Uloga svinja više nije određena šumama, već prehranom poput kukuruza, krompira i različitih ostataka od ljudskih delatnosti, te je proizvodnja svinja danas karakteristična za oblasti velike gustine naseljenosti sa

intenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom. Samim tim, najveće stope konzumacije svinjetine su u oblastima Severne i Centralne Evrope (Nemačka, Austrija, Belgija, Luksemburg), odnosno oblastima sa veoma visokom gustinom naseljenosti (Ross 1987: 24-25).

Međutim, deforestacija je imala značajnog uticaja na ishranu svinjetinom u Evropi. Ubrzana erozija šuma, poljoprivredna ekspanzija i dramatično uvećanje broja stanovnika u 13. veku u značajnoj meri su uticali na uzgoj i ishranu svinjama. Do 15. i 16. veka, svinje su bile prisutne jedino u urbanim zonama (gde su bile hranjene otpacima), a ishrana njihovim mesom smatrala se luksuzom. U oblastima u kojima je deforestacija bila posebno brza, poput Škotske, takođe se javljaju snažni kulturni tabui na ishranu svinjetinom, nalik na Bliski istok (Harris 1985: 112). U takvim predelima ekspanzija poljoprivrede mogla se ostvariti jedino na račun domaćih životinja pošto nije bilo moguće proizvesti dovoljno viškova za prehranu životinja kao što su svinje. Tada se svinje počinju smatrati opasnim životinjama, a njihovi uzgajivači izlažu se gubitku ugleda i brojnim drugim socijalnim sankcijama (Ross 1987: 25). Koevolucija ekoloških faktora i kulturnih tabua vezanih za ishranu ovde je posebno inspirativna.

KULTURNO-MATERIJALISTIČKA OBJAŠNJENJA DIVERZITETA LJUDSKE ISHRANE (2): PREHRAMBENE NAVIKE

Nakon analize diverziteta u ishrani mesom goveda, svinja i drugih domaćih životinja, od značaja je ukazati na položaj koji u ljudskoj ishrani ima meso, odnosno namirnice životinjskog porekla. Iako posredi nije slučaj kulturne partikularnosti već gotovo univerzalna antropološka karakteristika, sklonost mesu takođe je fenomen koji se može objasniti na ilustrativan materijalistički način.

Mnoge različite kulture, od lovaca-sakupljača do industrijskih društava, gaje snažnu preferenciju ishrane namirnicama životinjskog porekla. Brojni kulturni obrasci oslikavaju ovaj fenomen: ishrana mesom predstavlja društveni čin od

prvorazrednog značaja, distribucija mesa indikativna je za društveni položaj, ritualno žrtvovanje i potonja konzumacija mesa životinje je značajan element svih monoteističkih religija, meso zauzima centralni položaj na gozbama, ali i pri aranžiranju trpeze i tanjira, kao i u odnosu na namirnice biljnog porekla (koje se karakterišu kao "prilog") i tako dalje. Žene iz plemena Šaranahva iz istočnog Perua muškarcima uskraćuju seksualne odnose ukoliko u selu nema namirnica od mesa, a većina čovekovih srodnika među primatima demonstrira slično ponašanje (Harris 1985: 25). Šimpanze su posvećeni i efikasni lovci, i u njihovom društvenom životu meso takođe ima specifičnu ulogu (Harris 1985: 29-31).

Objašnjenje ovih praksi počiva na činjenici da je meso bolji izvor proteina od velike većine namirnica biljnog porekla. Jedino orasi, lešnici, kikiriki i soja imaju količinu proteina uporedivu sa mesom, ali (uz izuzetak soje) i tada su ovi proteini slabijeg kvaliteta. Kao što je poznato, uloga proteina je ključna u izgradnji esencijalnih aminokiselina, odnosno za ukupan rast i razvoj ljudskog tela. I kvantitativno i kvalitativno, hrana životinjskog porekla jeste bolji izvor proteina od hrane biljnog porekla. Međutim, ovo je samo jedan od razloga zbog kojih čovek smatra meso za toliko atraktivnu hranu. Meso i mlečni proizvodi predstavljaju i značajan izvor vitamina čiji nedostatak uzrokuje različita oboljenja (vitamin A, kompleks vitamina B, vitamin E i druge). Isti slučaj je i sa mineralima poput gvožđa, joda i drugo (Harris 1985: 31-36). Proteini sa poreklom u mesu čoveku su pružili značajnu evolucionu prednost. Današnji zdravstveni problemi, nastali zbog ishrane namirnicama životinjskog porekla (mahom zbog unosa zasićenih masnih kiselina i holesterola), nisu bili uticajni tokom čovekove evolucionarne istorije, pošto su životinje koje su bile predmet lova bile divlje, te su imale i do pet puta manju količinu masti od pripitomljenih domaćih životinja. Oko 35% proteina koje su unosili lovci-skupljači iz umerenih klimatskih područja bilo je životinjskog porekla (Harris 1985: 44). Razlozi današnje gotovo univerzalne atraktivnosti mesa leže u ovim nutritivnim činjenicama, odnosno u našoj evolucionoj istoriji.

Jedan od čuvenih primera navodne arbitrarnosti kulturnih obrazaca u vezi sa ishranom tiče se nekoliko društava malog obima u današnjem Kamerunu, odnosno plemena Masa, Tupuri i Musi. Pripadnici ovih društava žive jedni blizu drugih, koriste istu tehnologiju, dobro se poznaju međusobno, često stupaju u brak i tome slično. Međutim, njihove prehrambene navike su posve različite. Bližim ispitivanjem tih društava, i uzimajući u obzir relevantne ekološke činjenice koje ih karakterišu, otkrivaju se ključne razlike koje dovode do različitih namirnica i praksi u njihovoj ishrani. Pleme Masa locirano je najbliže obali reke, što nudi najbolje mogućnosti za ribolov i ispašu stoke; Tupuri žive duž manjih potoka i močvara koji su pogodni za poljoprivredu ali ne i ribolov; na kraju, pleme Masi nema pristup ni velikim rekama niti vlažnim predelima (Harris 1987: 65). Ovaj kontrast u ekološko-ekonomskim okruženjima je uzročnik diverziteta u ishrani ovih društava. Značajno je istaći i da ovakav ekološki raspored takođe nije izazvan kulturnim karakteristikama, već je (bio) predmet intenzivnih sukoba i ratova za resurse, poput blizine reke i plodnog zemljišta. Svaka od različitih prehrambenih praksi ovih društava (npr. oštar diverzitet u uzgoju sirka) zapravo je adaptivan izbor, uzimajući u obzir ekološki kontekst u kojem se svako od plemena nalazi.

Za diskusiju o uzrocima kulturnog diverziteta ljudske ishrane posebno je inspirativan fenomen evolucije tolerancije na laktozu. Globalna distribucija produžene tolerancije laktoze beleži visoku korelaciju sa distribucijom starih stočarskih naroda u Evropi, na Bliskom istoku i severnoj Africi. Odrasli stanovnici u većem delu ostatka sveta imaju deficit laktaze, enzima koji je neophodan za probavu laktoze, i stoga imaju tegobe pri konzumiranju mleka. Manje od 5 procenata stanovnika Kine, Japana, Koreje i ostalih društava Istočne Azije može probaviti laktozu, a postotak osoba tolerantnih na laktozu među lovcima-skupljačima Australije i Nove Gvineje blizu je nule. Suprotno tome, više od 95 procenata Danaca, Holandana, Šveđana sa lakoćom toleriše laktozu i sveže mleko (Harris 1985: 137). Koje je poreklo ovog diverziteta?

U Evropi, sposobnost odraslih osoba da proizvode laktazu evoluirao je tokom širenja ranih neolitskih mlekarskih praksi. Zbog odeće koju su nosili, te dugih noći i zima, rani ljudi u evropskom neolitu bili su izloženi nedostatku vitamina D. Ovaj vitamin ima ključnu ulogu u apsorpciji kalcijuma i prevenciji rahitisa i sličnih oboljenja. Laktaza potpomaže apsorpciju kalcijuma i stoga može biti značajna kao kompenzacija za nedostatak vitamina D (Harris 1987: 81). Drugim rečima, postojao je snažan evolucioni pritisak za selekciju gena za toleranciju laktoze u odraslom dobu.

Pre oko 10.000 godina došlo je do mutacije gena jedne izolovane populacije severnih Evropljana koja im je omogućila podnošenje mleka kao bogatog izvora hrane tokom čitavog života. Ta se adaptivna tolerancija na mleko vremenom proširila među drugim bliskim populacijama. Uz hipotezu o vitaminu D, pretpostavlja se da je većina ovih ljudi u početku koristila male količine sirovog mleka u ritualne svrhe. Sledeća mogućnost je da su ove populacije prvobitno konzumirale već fermentisane proizvode kao što su jogurt ili sir, kod kojih su bakterije već pretvorile laktozu u šećere koji se mogu probaviti (Nabhan 2004/2007: 26). Paralelno sa pojavom domestikacije, odnosno novih bogatih izvora hrane, mali deo pojedinaca sa mutacijom ka toleranciji laktoze ubrzo postaju favorizovana grupa. Unutar samo petnaest generacija, frekvencija tolerancije laktoze se dramatično uvećala. Upravo iz ovih razloga Evropljani i njihovi potomci mogu konzumirati sveže mleko dok to kod, primera radi, Kineza ili američkih Indijanaca nije slučaj. Mnoge osobe iz ovih oblasti i danas pate od nadutosti i probavnih smetnji ili čak ozbiljnih trbušnih grčeva čak i kada popiju decilitar svežeg mleka.

Domestikacija životinjskih vrsta, o kojoj je bilo reči, predstavlja ključnu determinističku varijablu u slučaju evolucije tolerancije laktoze. Čini se da dolazi do dve genetske promene među nomadskim populacijama koje su produžile proizvodnju enzima laktaze u odraslom dobu (Nabhan 2004/2007: 26). Netolerancija laktoze verovatno je evoluirala prvenstveno kao mehanizam regulacije prestanka dojenja u društvima lovaca-sakupljača. Naime, među lovcima-sakupljačima prestaje

se sa dojenjem dece u ranijoj dobi nego u poljoprivrednim odnosno stočarskim društvima. Rani početak netolerancije laktoze obuzdava želju deteta za dojenjem i time sprečava iscrpljivanje majki. Istovremeno, ovo je značilo i ranije ponovno vraćanje majčine plodnosti, te su porođaji u lovačko-sakupljačkim društvima bili učestaliji, ali i uz veću verovatnoću smrtnosti dece. Tokom miliona godina lova i skupljanja, sve do pojave domestikacije divljih životinja, tolerancija na laktozu nije predstavljala adaptivnu prednost. Ipak, geni za produženje tolerancije laktoze postojali su u veoma malom broju populacije, kao rezultat slučajnih mutacija.

Međutim, društva koja pristupaju domestikaciji stoke tada imaju dovoljno mleka za preživljavanje gotovo svakog deteta, sve dok na pašnjacima ima dovoljno stoke. Tek nakon domestikacije preživara, pre oko deset hiljada godina, prirodna selekcija favorizuje gene za produženje tolerancije na laktozu. Iz ovih razloga, genetska predispozicija za (ne)toleranciju laktoze i konzumaciju mleka današnjih ljudi zavisi od vremena kada su njihovi preci prihvatili stočarstvo i prilagodili se novim načinima ishrane u vezi sa mlekom krava, koza, ovaca i drugih životinja. Populacije koje danas beleže visoki stepen tolerancije na laktozu imale su relativno duge istorije stočarstva, tj. muže i konzumacije mleka. Razlozi za diverzitet u vremenu i sadržaju domestikacije krupnih sisara, o kojima je bilo reči ranije, neposredni su razlozi za diverzitet u konzumaciji mleka među današnjim stanovnicima planete.

Ono što je veoma važno istaći je mogućnost da su kulturne selekcije pojedinih jela mogle inicirati određene genetske adaptacije na novu vrstu hrane. U nekim slučajevima, upravo kulturne prakse pijenja sirovog mleka i pravljenja mlečnih proizvoda stvorile su selekциони pritisak za genetsku promenu. Drugim rečima, i kulturne promene mogu dovesti do bioloških promena, odnosno do slučaja koevolucije biologije i kulture – ljudska bića neretko stvaraju vlastite evolucionarne pritiske. Razlozi za današnji kulturni diverzitet u pogledu ishrane mlekom i mlečnim proizvodima leže duboko u genetskoj istoriji ljudi koji poseduju (ne)toleranciju na laktozu. Adaptacije na čuvanje goveda ili ovaca na otvorenom, odnosno adaptacije

na lov i skupljanje, čine fundamentalnu determinističku varijablu kulturnih praksi konzumacije mleka i mlečnih proizvoda.

Primer koji je sličan evoluciji tolerancije na laktozu tiče se (ne)tolerancije prema alkoholnim pićima. Kao i u slučaju laktoze, ljudi na planeti se značajno razlikuju i po fiziološkim, metaboličkim i psihološkim reakcijama na koncentrisanu saharozu i njen fermentisani derivat etanol, odnosno alkohol. Samim tim, ove populacije imaju i različite kulturne prakse ispijanja alkoholnih pića. Na toleranciju alkohola deluje najmanje osam gena i postoje varijacije koje mogu omogućiti ili onemogućiti proizvodnju enzima alkohol dehidrogenaze i aldehid dehidrogenaze u jetri. Osobe koje proizvode veće količine ovih enzima podnose umerene i velike doze alkohola, dok su oni koji ih proizvode u manjoj količini veoma osetljivi na alkohol i/ili veoma skloni alkoholizmu (Nabhan 2004/2007: 35). Populacije koje su tipične po maloj količini proizvodnje ovog enzima su američki starosedoci. Ova je činjenica dovela i do predrasuda koje u američkom društvu važe o "Indijancima" kao pijancima koji ne uspevaju da zadrže posao, kao što je i smanjena tolerancija prema alkoholu bila jedan od uzročnika uspeha u evropskoj kolonizaciji "Novog sveta". Razlozi za ovaj diverzitet analogni su razlozima za toleranciju prema laktozi. Populacije koje u jetri proizvode više enzima alkohol dehidrogenaze i samim tim bolje podnose fermentisana pića, upravo su populacije koje imaju dugu tradiciju života u područjima gde su se ljudi bavili zemljoradnjom sa sistemima za navodnjavanje i uzgojem stoke.

Sociokulturni faktor koji je pri evoluciji tolerancije na etanol potencijalno značajan jeste činjenica da su populacije koje alkohol bolje podnose od ostalih živele u područjima koja su dugo bila izložena dizenteriji uzrokovanoj prljavom vodom za piće zbog mikroba povezanih sa fekalijama stoke i ljudi. Suprotno tome, lovci-sakupljači, poput relativno bliskih predaka američkih starosedelaca, živeli su prevashodno od skupljanja divlje hrane bez kontakta sa vodom za piće uprljanih mikrobima stoke. Populacije koje razvijaju proizvodnju hrane i sedelački način života su osetljivost na dizenteriju verovatno smanjivale spravljanjem fermentisanih

pića napravljenih od žitarica, grožđa ili krompira. Zbog različitih socijalnih istorija i sa njima vezanih adaptacija, tela mnogih ljudi i danas teško apsorbuju kako kravlje mleko tako i alkoholna pića, pošto se radi o stranim i gotovo toksičnim supstancama u kontekstu evolucionih istorija tih ljudi, odnosno sociokulturnih evolucija njihovih društava. Na ovom mestu je očigledna neophodnost uzimanja u obzir i prirodnih i kulturnih faktora pri adekvatnom objašnjenju određene prehrabene navike.

Kada je reč o specifičnim nacionalnim kuhinjama, zanimljiv primer pruža američka ishrana, odnosno popularnost govedine u ovom društvu. Govedina čini preko 60% ishrane mesom u Americi, ali do ovakve orijentacije dolazi tek 1950-ih godina (Harris 1985: 109-110). Prvobitni razlog preferencije krava nasuprot, primera radi, koza i ovaca ticao se veće produktivnosti krava u pogledu mleka i mlečnih proizvoda. Uz to, ekološki i demografski razlozi tokom kolonijalnog perioda u Sjedinjenim Državama favorizovali su gajenje krava i svinja. Prvobitno, kombinacija svinja i kukuruza kojeg je bilo u značajnim količinama učinilo je svinju dominantnom domaćom životinjom. Međutim, nakon deforestacije koja pogađa evropske doseljenike u borbi sa američkim starosedeocima, i po osvajanju velikih travnatih područja po kojima su lutali bizoni, govedina preuzima primat po scenariju koji je sličan bliskoistočnom. Stvara se i kult kauboja, sličan mitsko-religijskim sadržajima po ostalim predelima sveta. Konačno, komercijalni razlozi, masovna proizvodnja i razvoj govedih hamburgera kao "brze hrane" i definitivno su učinili da sredinom prošlog veka govedina postane dominantna hrana u Sjedinjenim Državama (Harris 1985: 121-127). Reč je o koevoluciji prirodnih karakteristika životinja sa specifičnom ekonomijom i modernom istorijom jednog društva.

Objašnjenje konzumacije specifičnih namirnica poput fava pasulja ili boba (*vicia faba*) na Mediteranu je još jedan odličan primer koevolucije bioloških faktora i kulturnih praksi. Ishrana ovom namirnicom na npr. Sardiniji, svedoči o načinu na koji su klima, bolest, upotreba zemljišta i dostupne vrste hrane doprineli selekciji pojedinih gena. Naime, ishrana ovom biljkom na Mediteranu sa sobom nosi malaksalost, pospanost, vrtoglavicu, poremećaj sna, odnosno bolest koja se naziva

favizam ili "bagdadska groznica". Ipak, ova je namirnica veoma prisutna u svakodnevnoj ishrani ljudi u mediteranskom basenu. Antropološke strategije suprotstavljene kulturnom materijalizmu bi ishranu ovom biljkom pripisale iracionalnoj kulturnoj arbitrarnosti. Međutim, bliže analize (raz)otkrivaju racionalnost i adaptivnost (i) iza ove neobične prehrambene prakse (v. Katz 1987).

Preci ljudi koji naseljavaju područje Mediterana bili su kontinuirano suočeni sa malarijom – vekovnim i osnovnim uzrokom smrti u tim oblastima (i danas u svetu od malarije strada više miliona ljudi godišnje). Epidemije malarije dramatično su (pre)oblikovale populacije ljudi na Mediteranu tokom najmanje 5000 godina. Sve dok su poljoprivrednici obrađivali priobalne nizije Mediterana, bivali su inficirani komarcima koji naseljavaju močvarno tlo i prenose parazita koji izaziva malariju (Nabhan 2004/2007: 68-69). Među ovom populacijom vremenom dolazi do specifične interakcije između gena, malarije i konzumacije fava pasulja. Danas je otkriveno da kod pojedinaca koji pate od favizma malarija ne izaziva uobičajeno snažne simptome. Ove populacije su pogođene kada se izlože određenoj hrani (kao što je fava pasulj), ali su neobično otporne na parazita koji izaziva malariju. Posredi je jedan od najboljih primera prirodne selekcije koja na određene populacije unutar ljudske vrste deluje posredstvom različite izloženosti određenim zaraznim bolestima i tradicionalnoj "lokalnoj" hrani (Nabhan 2004/2007: 70).

Distribucija gena koji uzrokuje favizam poklapa se sa distribucijom malarijskih parazita i komaraca u sredozemnom basenu. Drugim rečima, favizam nije poremećaj već adaptacija na mnogo opasniju bolest, malariju, dok ishrana fava pasuljem dovodi do opadanja nivoa određenih hemijskih reakcija što deluje kao antimalarijski lek. Analiza kulturnih sadržaja vezanih za ishranu fava pasuljem takođe svedoči o ambivalentnom odnosu koje stanovnici Sredozemlja imaju prema toj biljci. Poznato je kako su Stari Grci verovali da ova mahunarka ima natprirodnu moć i da u njoj obitavaju duše predaka, kao i slučaj Pitagore, koji je svojim sledbenicima branio konzumaciju ove namirnice (vidi Katz 1987: 150-153).

U ovom slučaju moguće je govoriti o biokulturnoj koevoluciji (Katz 1987; vidi i Lumsden and Wilson 1981/2005), odnosno modelu kojim se objašnjava kako konzumacija određene namirnice i mutacija određenih gena štite od zaraznih bolesti. U pitanju su objašnjenja koja ističu kako usmeno prenošeni kulturni sadržaji i kulinarske prakse koje se mogu smatrati kulturnim nasleđem imaju i tendenciju smanjivanja zdravstvenih rizika. Metabolizam određenih populacija bio je i povratno oblikovan njihovim tradicionalnim ishranama, jer ova namirnica izaziva značajne toksičke efekte i iz ovog razloga je prate mnogi tabui. Međutim, opstanak prakse ishrane ovom namirnicom svedoči o uvećanoj otpornosti na malariju kao o značajnom faktoru koji doprinosi selektivnoj prednosti konzumacije ove biljke. Posredi je dinamički ekvilibrijum između bioloških i sociokulturnih faktora koji pružaju model za razumevanje koevolucije gena i kulture u vezi sa ljudskom ishranom uopšte (Katz 1987: 154-155).

Zbog evolucije osetljivosti na gorke supstance postavlja se pitanje konzumacije namirnica poput ljutih začina, belog i crnog luka ili čili paprika. Čini se da u tom slučaju kulturne prakse prenebrežu biološka ograničenja i determinante. Zašto ljudi jedu čili paprike i koriste ljute začine, i zanemaruju stotine hiljada godina genetski programiranih signala koji im poručuju da izbegavaju oralne iritante? Usvajanje čili paprika kao hrane u predkolumbovskim američkim društvima ostaje zagonetka, ali ponuđen je izvestan broj hipoteza koje bi ovo ponašanje mogle objasniti na naučni, materijalistički način. Jedna od hipoteza tiče se analgetičkog svojstva ovih namirnica, dok ostale ističu izazivanje znojenja kao mehanizma hlađenja u tropskim predelima. Zatim, iskustvo prema kojem tela signaliziraju opasnost, dok je um svestan da stvarne opasnosti nema, za mnoge predstavlja prijatno iskustvo na način na koji to čine vožnja ringišpilom ili skakanje padobranom, gde inicijalni strah biva zamenjen osećajem zadovoljstva. Uz to, mnoga bolna iskustva izazivaju lučenje enzima koji deluju poput endogenih opijata nalik morfijumu koji smanjuju bol ili čak izazivaju osećaj uzbuđenja i sreće (Rozin 1987: 191). Na sličan način moguće je interpretirati i konzumaciju supstanci kao što

su kofein, nikotin, alkohol, kokain i slično. Istovremeno, konzumacija napitaka ili namirnica poput kafe, čaja, čokolade, alkohola, gaziranih pića zasniva se na urođenoj sklonosti šećeru i/ili psihoaktivnim supstancama (vidi Smith 1999), koju čovek deli sa primatima (Simmen 1997).

Odgovor na pitanje o upotrebi ljutih namirnica koji se čini najverovatnijim ipak je činjenica da ljuti začini poput čilija u sebi sadrže supstance koje odlažu kvarenje hrane. To jest, da ove namirnice aktivno umanjuju količinu mikroba u hrani i samim tim umanjuju sposobnost mikroba da otroju njihove konzumente. Čili "čisti" meso od parazita i patogena pre nego što se ono skuva i pojede, i sadrži četiri vrste antioksidanasa sposobnih za suzbijanje mikroba i nakon što je jelo pripremljeno (Nabhan 2004/2007: 128). Jedna analiza tradicionalnih kuhinja od arktičkih/antarktičkih zona ka Ekvatoru utvrdila je pravilnosti u upotrebi ljutih začina (Sherman and Billing 1999). Naime, pošto područja bliža ekvatoru imaju veću temperaturu vazduha, meso se u ovim oblastima brže kvari, te je upotreba začina kao odbrane od mikroba ovde dominantnija. Analizirajući nekoliko hiljada recepata, potvrđeno je da se ljuti i gorki začini u većoj meri koriste u toplim klimama, gde se meso brže kvari. U ovoj činjenici leži značajan deo objašnjenja izrazite upotrebe začina i ljutih sastojaka u ishrani, karakterističnoj za npr. Meksiko, to jest odsustva začinjene i ljute hrane u kulturama poput norveške. Antimikrobsko delovanje začina, a ne arbitrarnost "ukusa", ključno je u objašnjenju evolucije gastronomskih obrazaca. Regionalne i lokalne kuhinje koje su neretko percipirane kao kulturno nasleđe, između ostalog, predstavljaju i zapise o čovekovoju borbi sa mikroorganizmima. Činjenica da neke kulture vole ljuto, a neke ne, delimično je i posledica distribucije mikroba koji uzrokuju kvarenje mesa (Nabhan 2004/2007: 131).

Ipak, neophodno je inkorporirati i striktno sociološke determinante u objašnjenju smanjenja biološke averzije spram pojedinih namirnica. Spomenute čili paprike, uz bol u ustima, izazivaju i brojne odbrambene reflekse: pojačano lučenje pljuvačke, curenje iz nosa, štucanje, suze u očima i slično. Međutim, konzumenti

ovih paprika dele stav prema kojem jednostavno uživaju u njihovom ukusu i upravo spomenutim neprijatnim efektima (Rozin 1987: 190). Sasvim je moguće da i društveni pritisak i sticanje društvenog prestiža igraju značajnu ulogu u navikavanju i potonjem zadovoljstvu ukusom čili paprika među stanovnicima Mezoamerike. Deci od dve do šest godina u ruralnom Meksiku gradualno uvećavaju količinu ljutog u njihovoj ishrani, sa mogućnošću da izbegnu veoma ljute sastojke u svojim obrocima. Već od pete do osme godine života, deca dobrovoljno dodaju ljute začine svojoj ishrani, kao rezultat višegodišnjeg navikavanja i imitacije svojih roditelja i ostalih starijih osoba od autoriteta. Ukus je mesto na kojem se sastaju biologija, kultura i individualno iskustvo, čineći jedinstveni fenomen načina života individue i kulturnog nasleđa zajednice.

Najzad, univerzalna prehrambena karakteristika ljudske vrste je neofobija: snažna sklonost ka poznatoj hrani uz ambivalentnu želju za probanjem nove (Pliner and Salvy 2006). Poreklo ovakvog ponašanja takođe se nalazi u evolucionoj istoriji, pošto delom počiva na tzv. "dilemi svaštojeda", odnosno konfliktu između želje i potrebe za novim izvorima hrane i straha da ista može biti toksična. Ova neofobija, prisutna kod svaštojeda, evoluciono je adaptivna strategija i ona proizvodi karakteristične obrasce ponašanja, poput konzumacije malih količina "nove" hrane i razvoja averzije prema hrani koja izaziva bolesti. Dobar deo razloga zašto danas, u eri globalizacije, intenzifikovane međunarodne razmene i jednake dostupnosti veoma različitih jestivih biljki i životinja, većina ljudi u najvećem broju slučajeva (najradije) konzumira "domaću" hranu takođe je delimično prirodni fenomen. Posredi je evoluirana strategija svaštojeda kao bića koja su skeptična u pogledu novih namirnica, a pojedini začini se koriste upravo da bi ukus određene hrane učinili "poznatijim". Drugim rečima, i objašnjenje "vernosti" pojedinim namirnicama ima i svoje prirodne i sociokulturne determinante.

HRANA KAO KULTURNO NASLEĐE: ZAŠTO JE KULTURNI DIVERZITET LJUDSKE ISHRANE VAŽAN?

Razumevanje osnova ili uzroka različitih kulturnih praksi poput ishrane sa sobom nosi i šire društvene implikacije, i upućuje na pristup hrani i prehrambenim navikama kao svojevrsnoj determinanti načina života čoveka. Istovremeno, izučavanje uzroka kulturnog diverziteta ljudske ishrane odgovara i na pitanje o relevantnosti vrednosti multikulturalizma i očuvanja kulturnog nasleđa u savremenom društvu. Upravo perspektiva koja uzima u obzir determinante našeg društvenog ponašanja je i najbolji garant značaja i vrednosti multikulturalnosti u slučaju čovekovih prehrambenih navika. Etničke ili lokalne kulinarske tradicije koje predstavljaju kulturno nasleđe neke zajednice su veoma važne, jer one na najbolji način odgovaraju na potrebe lokalnog stanovništva, kao refleksija načina na koji su njihova tela i ponašanje evoluirali. Pojednostavljeno rečeno, ishrane Inuita sa Arktika i lovaca-sakupljača sa tropske Nove Gvineje razlikuju se u najvećoj mogućoj meri. U ishrani prvih dominiraju proteini i masti, dok u ishrani drugih dominiraju ugljeni hidrati, na granici minimalnog unosa proteina. Pa ipak, rast i razvoj dece i jednih i drugih populacija je relativno dobar, odnosno optimalan i stabilan (Robson 1980: viii).

Iz tih razloga, upoznavanje sa razlozima za određenu kulinarsku tradiciju svedoči o značaju negovanja multikulturalnosti i očuvanja kulturnog (prehrambenog) nasleđa iz sasvim realnih ekonomskih i zdravstvenih, a ne samo političkih ili ideoloških razloga. Istovremeno, ovi razlozi predstavljaju istinsko svedočanstvo o hrani kao tradiciji, odnosno nasleđu neke kulture ili društva. Prisiljavanje populacija da napuste svoju tradicionalnu ishranu neretko vodi u epidemijski porast bolesti poput dijabetesa, bolesti srca, kancera, alergija i slično. Ovo istovremeno ne znači da su tradicionalne prehrambene strategije savršene i večite, već da je pri želji za unapređenjem kvaliteta života neophodno voditi računa i o činjenicama koje se tiču porekla karakteristika ljudske ishrane, odnosno analize

troškova i dobiti u istorijskom, ekološkom i evolucionom kontekstu. Tradicionalne i međusobno raznovrsne kuhinje sveta nisu slučajnost, već su izraz čovekove prirodne i socijalne istorije koja je bogata i raznolika. Bez rizika od naturalističke pogreške ili tradicionalističke interpretacije značaja očuvanja specifičnih kulturnih praksi i kulturnog nasleđa u ljudskoj ishrani, nužno je inkorporirati ova saznanja u savremena sociološka, antropološka, ali i politička razmišljanja o ljudskoj ishrani.

Izučavanje socioistorijske geneze i diverziteta ljudske ishrane može nam poručiti mnogo toga. Na primer, da je raznolikost u ishrani prednost i da je čovek evoluirao tako da može konzumirati različite vrste hrane. I arheološki dokazi (a ne samo nutricionisti i savremena medicina) pokazuju kako ishrana ograničena samo na određenu vrstu hrane vodi u pogoršanje zdravstvenog stanja (Ungar and Teaford 2002: 6). Istovremeno, ova mogućnost ili sloboda izbora pokazuje se i kao opasnost. Količina zasićenih masnih kiselina koju savremeni čovek konzumira je drastično veća od one tokom najvećeg dela ljudske evolucionarne istorije, što vodi u ozbiljne zdravstvene rizike. Ljudska tela nisu adaptirana na količinu natrijuma (soli), šećera, zasićenih masti i prerađenih ugljenih hidrata koja čini savremenu i popularnu ishranu Zapada (vidi Diamond 2012). S tim u vezi, istraživanje evolucije ljudske ishrane danas je ključni sastavni deo darvinističke medicine, odnosno medicine zasnovane na saznanjima o evoluciji čoveka (Trevathan, Smith and McKenna 1999).

Na prvom mestu je neophodno razumeti i da mnoge prehrambene prakse nisu proizvod iracionalnih ili arbitrarnih kulturnih konvencija, već da su (bile) vođene praktičnim analizama troškova i dobiti. Razumevanje praktičnih razloga za preferenciju određene namirnice značajno doprinosi razumevanju prehrambene kulture ljudi i njihovog kulturnog nasleđa kada je reč o ishrani. Na nauci je da identifikuje racionalne razloge iza prividno iracionalnih i međusobno divergentnih načina ishrane.

Kao što smo pokazali, integrisani, biokulturni pristup (vidi npr. Rozin 2006) neophodan je u rasvetljavanju fenomena, diverziteta, ali i kurioziteta ljudske ishrane. Insistiranje jedino na kulturnim faktorima ovog diverziteta pokazuje se jednako

neplođnim kao i insistiranje na isključivo prirodnim ili biološkim faktorima. Integracijom saznanja različitih nauka, kao i upotrebom kulturno materijalističke strategije, moguće je doći do objektivnog i proverljivog naučnog objašnjenja određenog kulturnog nasleđa u ishrani. Primera radi, tada se ishrana trulim drvetom (sa dodatkom meda) na Šri Lanki otkriva kao adaptivna praksa pošto bakterije tokom procesa truljenja proizvode vitamin B, a ishrana glinom (geofagija) među nekim grupama Zapadne Afrike kao značajan odgovor na nedostatak hranljivih materija, i tome slično (Armelagos 1987: 579). Kulturno materijalistička strategija fokusa na "stomak", a ne "ideje", pruža teorijski okvir moćnog eksplanatornog i prediktivnog potencijala. Materijalistička i biokulturna objašnjenja pružaju razumnu interpretaciju ponašanja koja mogu delovati neobjašnjivo i neuobičajeno.

Ljudsko ponašanje je raznovrsno upravo zato što je generisano od strane uma kao skupa mehanizama za obradu informacija. Informacije koje dolaze iz različitih ekoloških konteksta generišu adaptivno ponašanje u pogledu prehrane ljudske životinje. Zapanjujući kulturni diverzitet ili pluralizam ljudske ishrane zapravo svedoči o neumoljivoj snazi ljudskog uma da, služeći se kulturom, premosti materijalna i istorijska ograničenja (Ross 1987: 7). "Neobični" odabiri ili preferencije određenih namirnica pokazuju se kao sasvim racionalne analize troškova i dobiti tokom dužeg vremenskog perioda, što je proces koji je omogućen ili posredovan kulturom. Razumevanje evolucije čoveka u kontekstu evolucije sposobnosti za učenje i planiranje, kao i u kontekstu evolucije socijalnosti (uključujući tu i konformizam spram tradicije ili lokalnih normi) podjednako je značajno za istraživanje diverziteta ishrane kao i istraživanje evolucije ukusa i digestivnog trakta (Anderson 2005: 11).

Mnogi antropolozi nastoje da formulišu teorijske paradigme koje će na integrisani način markirati sledeće procese: (1) selektivnu prednost pojedinih prehrambenih navika među populacijama koje ih upražnjavaju, (2) fiziološke mehanizme unutar kojih se ova prednost ostvaruje, (3) prepoznavanje tih adaptivnih praksi kao vrednih i korisnih u kulturnim sadržajima društva o kojem je reč, (4)

razvoj običaja koji uvećavaju reproduktivni uspeh (Messer 1984: 238). Analiza koevolucije ishrane i uverenja o ishrani, kao i povratnih mehanizama između ovih kategorija, pokazuje se kao oblast od velike važnosti i značajnog interesovanja. Ukupne faktore koji utiču na ljudsku ishranu moguće je predstaviti na način koji je prikazan u Tabeli 3. Kao što se može uočiti, "infrastrukturni" i/ili prirodni faktori čine 3/4 faktora od značaja za fenomen ljudske ishrane. Neophodno je da ove činioce i društvene nauke uoče kao relevantne, i inkorporiraju ih u svoje analize i naučne poduhvate.

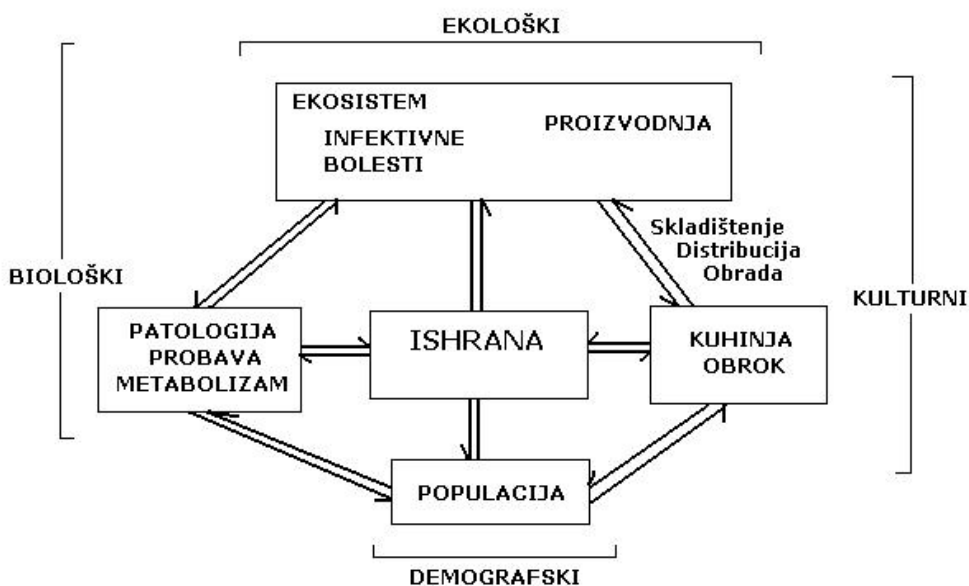

Tabela 3. Faktori koji utiču na ljudsku ishranu (prema: Katz 1987: 137)

Kulturni diverzitet ljudske ishrane proizvod je kompleksne interakcije između čovekovih potreba za hranljivim sastojcima, ekologije, te socioistorijskih i kulturnih osobnosti. Marksov uticaj na kulturne materijaliste je očigledan kada se pozivaju na čuvenu tvrdnju prema kojoj ljudi prave svoju vlastitu istoriju, ali to ne čine po svojoj volji i pod okolnostima koje su sami izabrali (Marx 1852/1979: 521). Na sličan način, ljudi su stvaraoci različitih prehrambenih praksi i strategija, ali

unutar granica biologije, ekonomije, psihologije (Anderson 2005: 2), kao i sociologije i antropologije. Upravo zbog bogatstva i kompleksnosti čovekovih prehrambenih izbora, taj fenomen treba da objasne različite discipline: biologija, psihologija, sociologija, antropologija, ekonomija, istorija i medicina (Rozin 2006: 19).

Primena principa kulturnog materijalizma otkriva mnoge "zagonetke" diverziteta ljudske ishrane, što pravi dovoljno široku, koherentnu i relevantnu teorijsku podlogu za interdisciplinarno istraživanje fenomena ljudske ishrane. Doprinosi arheologije, agronomije, paleontologije, biogeografije, humane ekologije, evolucione biologije, evolucione psihologije, te antropologije i sociologije mogu i moraju biti objedinjeni unutar jedinstvene naučne perspektive. Istraživanje ljudske ishrane može biti sjajna inspiracija za saradnju između ovih nauka i može predstavljati podstrek za istraživanje opštijeg fenomena: koevolucije ljudske anatomije, uma, ponašanja i kulture.

Drugim rečima, sam čin ishrane predstavlja raskršće mnogih fizioloških, psiholoških, ekoloških, ekonomskih, društvenih i kulturnih procesa. Da bi sociolozi dorasli izazovu tako kompleksnog fenomena, moraju biti fleksibilniji kada određuju granice sopstvene discipline (Beardsworth and Keil 1997: 6). Slično tome, moraju da obavestavaju prirodne nauke o sopstvenom bogatom teorijskom i empirijskom nasleđu. Stroga demarkacija između "prirode" i "kulture" ograničava razvoj integrisanih teorija o fenomenima koji se tiču čoveka, dok integrisane teorije o hrani i diverzitetu ljudske ishrane mogu da daju zaključke veće opštosti, a pre svega da upute na razmišljanje o kulturi kao prirodnom fenomenu, i ljudskoj prirodi kao – kulturi.

Aleksej Kišjuhas & Pavle Sekeruš

FOOD AS CULTURAL HERITAGE: SOCIO-HISTORICAL GENESIS OF DIETARY
HABITS AND CULTURAL DIVERSITY OF FOOD

Abstract: The paper deals with cultural diversity of human diet, and offers a survey of socio-historical genesis of eating habits of humans. This analysis takes cultural materialism as its standpoint, giving the explanation for the basic factors in forming the diversity of human diets, such as certain determining elements in the evolution of the humankind, or biogeographic determinants affecting the domestication of plants and animals. The paper discusses representative examples of various human taboos related to eating, and characteristic dietary habits conceptualized as an important element of cultural heritage, with an explanation of cultural practices from this perspective. At the same time, the diversity of eating habits represents a rich soil for an interdisciplinary approach within the field of social sciences, for their cooperation with natural sciences, as well as for an analysis of cultural heritage from the perspective of cultural materialism.

Keywords: food, dietary habits, food taboos, cultural diversity, cultural materialism, cultural heritage.

LITERATURA

- Adler, P. A., P. Adler, and A. Fontana (1987). Everyday Life Sociology. *Annual Review of Sociology* 13: 217-235.
- Aiello, L. C. and P. Wheeler. (1995). The Expensive-Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution. *Current Anthropology* 36 (2): 199-221.
- Anderson, E. N. (2005). *Everyone Eats: Understanding Food and Culture*. New York and London: New York University Press.
- Armelagos, G. (1987). Biocultural Aspects of Food Choice. In: M. Harris and E. B. Ross (eds.), 1987, pp. 579-594.
- Barkow, J. (ed.) (2006). *Missing the Revolution: Darwinism for Social Scientists*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Barkow, J. H., L. Cosmides and J. Tooby (eds.) (1992). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Beardsworth A. and T. Keil (1997). *Sociology on the Menu: an Invitation to the Study of Food and Society*. London: Routledge.
- Brown, D. E. (1991). *Human Universals*. New York: McGraw-Hill.
- Bunn, H. T. (2007). Meat Made Us Human. In: P. S. Ungar, 2007, pp. 191-211.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Cordain, L. (2007). Implications of Plio-Pleistocene Hominin Diets for Modern Humans. In: P. S. Ungar, 2007, pp. 363-383.
- Cosmides, L., J. Tooby and J. H. Barkow (1992). Introduction: Evolutionary Psychology and Conceptual Integration. In: J. H. Barkow, L. Cosmides and J. Tooby (eds.), 1992, pp. 3-15.
- Daglas, M. (1966/1993). *Čisto i opasno: analiza pojmov prljavštine i tabua*. Beograd: Plato.

- Dajmond, Dž. (1997/2004). *Mikrobi, puške i čelik: sudbine ljudskih društava*. Beograd: Dosije i Službeni list SCG.
- Diamond, J. (2012). *The world until yesterday: What can we learn from traditional societies?* London and New York: Penguin Books.
- Dienerand, P. and E. E. Robkin (1978). Ecology, Evolution, and the Search for Cultural Origins: The Question of Islamic Pig Prohibition. *Current Anthropology* 19 (3): 493-540.
- Dragičević, A, V. Mikecin i M. Nikić (ur.) (1979). *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Zagreb: Stvarnost.
- Durkheim, E. (1912/1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
- Eaton, S. B, S. B. Eaton III and M. J. Konner (1999). Paleolithic Nutrition Revisited. In: Trevathan, Smith and McKenna (eds.), 1999, pp. 313-332.
- Ferguson, P. P. and S. Zukin (1995). What's Cooking? *Theory and Society* 24 (2): 193-199.
- Fieldhouse, P. (1986). *Food and Nutrition: Customs and Culture*. Kent: Croom Helm Ltd.
- Fine, B, M. Heasman and J. Wright (1996). *Consumption in the Age of Affluence: the World of Food*. London: Routledge.
- Flannery, K. V. (1973). The Origins of Agriculture. *Annual Review of Anthropology* 2: 271-310.
- Germov, J. and L. Williams (2004). *A Sociology of Food and Nutrition: The Social Appetite*. Second, Illustrated edition. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Hamilton, W. J. (1987). Omnivorous Primate Diets and Human Overconsumption of Meat. In: M. Harris and E. B. Ross, 1987, pp. 117-132.
- Haris, M. (1978/1995). *Krave, svinje, ratovi i veštice*. Novi Sad: Svetovi.
- Harris, M. (1968). *The Rise of Anthropological Theory*. New York: Thomas Y. Crowell Company.

- Harris, M. (1977/1991). *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*. New York: Vintage Books.
- Harris, M. (1979/1980). *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. Vintage Books Edition. New York: Random House.
- Harris, M. (1985). *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. New York: Simon and Schuster.
- Harris, M. (1987). Foodways: Historical Overview and Theoretical Prolegomenon. In: M. Harris and E. B. Ross, 1987, pp. 57-90.
- Harris, M. and E. B. Ross (eds.) (1987). *Food and Evolution: Toward a Theory of Human Food Habits*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hiršfelder, G. (2001/2006). *Evropska kultura hrane: povest ishrane od kamenog doba do danas*. Novi Sad: Stylos.
- Kalekin-Fishman, D. (2013). Sociology of Everyday Life. *Current Sociology Review* 61 (5-6): 714-732.
- Katz, S. H. (1987). Fava Bean Consumption: A Case for the Co-Evolution of Genes and Culture. In: M. Harris and E. B. Ross (eds.), 1987, pp. 133-159.
- Klastr, P. (1974/2004). *Društvo protiv države/Vlast u primitivnom društvu: eseji iz političke antropologije*. Drugo izdanje. Beograd: Anarhija/Blok45.
- Larsen, C. S. (2002). Post-Pleistocene Human Evolution: Bioarcheology of the Agricultural Transition. In: P. S. Ungar and M. F. Teaford (eds.), 2002, pp. 19-35.
- Lucas, P. W. (2007). The Evolution of the Hominin Diet from a Dental Functional Perspective. In: P. S. Ungar, 2007, pp. 31-38.
- Lumsden, C. J. and E. O. Wilson (1981/2005). *Genes, Mind, and Culture: The Coevolutionary Process*. 25th Anniversary Edition. Singapore: World Scientific Publishing Co.
- Macbeth, H. (ed.) (1997). *Food Preferences and Taste: Continuity and Change*, Vol. 2. Providence, Oxford: Berghahn Books.

- Marx, K. (1859/1979). Predgovor za "Prilog kritici političke ekonomije". U knjizi: A. Dragičević, V. Mikecin i M. Nikić (ur.), 1979, str. 699-703.
- Marx, K. (1852/1979). Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte. U knjizi: A. Dragičević, V. Mikecin i M. Nikić (ur.), 1979, str. 521-587.
- Marx, K. (1844/1989). Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine. U knjizi: K. Marx i F. Engels, 1989, *Rani radovi*, deveto izdanje, Naprijed: Zagreb, str. 187-343.
- McIntosh, W. A. (1996). *Sociologies of Food and Nutrition*. New York: Plenum Press.
- Messer, E. (1984). Anthropological Perspectives on Diet. *Annual Review of Anthropology* 13: 205-249.
- Milton, K. (1987). Primate Diets and Gut Morphology: Implications for Hominid Evolution. In: M. Harris and E. B. Ross, 1987, pp. 93-115.
- Mintz, S. W. and C. M. Du Bois (2002). The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology* 31: 99-119.
- Nabhan, G. P. (2004/2007). *Neki to vole ljuće: hrana, geni i kulturna raznolikost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Nolan, P. and G. Lenski (2009). *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*. Eleventh Edition. Boulder and London: Paradigm Publishers.
- Peace, A. (2008). Meat in the genes. *Anthropology Today* 24 (3): 5-10.
- Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. New York: Viking Press.
- Pinker, S. (1997/1999). *How the Mind Works*. London: Penguin Books.
- Pliner, P. and S-J. Salvy (2006). Food Neophobia in Humans. In: R. Shepherd and M. Raats, 2006, pp. 75-92.
- Pryor, F. L. (1986). The Adoption of Agriculture: Some Theoretical and Empirical Evidence. *American Anthropologist* 88 (4): 879-897.

- Ritenbaugh, C. (1978). Model Course IV: Nutritional Anthropology. *Medical Anthropology Newsletter* 9 (2): 23-29.
- Robson, J. R. K. (ed.) (1980). *Food, Ecology and Culture: Readings in the Anthropology of Dietary Practices*. New York: Gordon and Breach.
- Robson, J. R. K. and D. E. Yen (1980). Some nutritional aspects of the Philippine Tasaday diet. In: J. R. K. Robson, 1980, pp. 1-8.
- Ross, E. B. (1987). An Overview of Trends in Dietary Variation from Hunter-Gatherer to Modern Capitalist Societies. In: M. Harris and E. B. Ross (eds.), 1987, pp. 7-55.
- Rozin, P. (2006). The Integration of Biological, Social, Cultural and Psychological Influences on Food Choice. In: R. Shepherd and M. Raats, 2006, pp. 19-39.
- Rozin, P. (1987). Psychobiological Perspectives on Food Preferences and Avoidances. In: M. Harris and E. B. Ross (eds.), 1987, pp. 181-205.
- Rozin, P., J. Haidt, C. McCauley and S. Imada (1997). Disgust: The Cultural Evolution of a Food-based Emotion. In: H. Macbeth (ed.), 1997, pp. 65-82.
- Salins, M. (1972/2002). *Prvobitno društvo blagostanja: Esej o ekonomiji lovaca-sakupljača*. Beograd: Anarhija/Blok45.
- Schiefenhövel, W. (1997). Good Taste and Bad Taste: Preferences and Aversions as Biological Principles. In: H. Macbeth (ed.), 1997, pp. 55-64.
- Shepherd, R. and M. Raats (eds.) (2006). *The Psychology of Food Choice*. Frontiers in Nutritional Science Vol. 3. Oxfordshire: CABI Publishing.
- Sherman, P. W. and J. Billing (1999). Darwinian Gastronomy: Why We Use Spices. *BioScience* 49 (6): 453-463.
- Simmen, B. (1997). Food Preferences in Neotropical Primates in Relation to Taste Sensivity. In: H. Macbeth (ed.), 1997, pp. 27-38.
- Smith, E. O. (1999). Evolution, Substance Abuse, and Addiction. In: Trevathan, Smith and McKenna (eds.), 1999, pp. 375-406.
- Škorić, M. (2004). Biosocijalne teorije incest tabua. *Sociološki pregled* 38 (4): 527-559.

- Škorić, M. i A. Kišjuhas (2012). Biološke osnove društvenih hijerarhija. U knjizi: D. Marinković i S. Šljukić (ur.), *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 22-86.
- Testart, A. (1982). The significance of food storage among hunter-gatherers: Residence patterns, population densities, and social inequalities. *Current Anthropology* 23 (5): 523-37.
- Thomason, D., L. C. Aiello, L. Tiger and Robert M. L. Winston (2008). Is red meat essential for humankind? Responses to Adrian Peace in this issue. *Anthropology Today* 24 (3): 23-25.
- Tooby, J. and L. Cosmides (1992). The Psychological Foundations of Culture. In: J. H. Barkow, L. Cosmides and J. Tooby (eds.), 1992, pp. 19-136.
- Tooby, J. and L. Cosmides (1990). The past explains the present: Emotional adaptations and the structure of ancestral environments. *Ethology and Sociobiology* 11 (4-5): 375-424.
- Trevathan, W., E. O. Smith and J. J. McKenna (eds.) (1999). *Evolutionary Medicine*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Ungar, P. S. (ed.) (2007). *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Ungar, P. S. and M. F. Teaford (eds.) (2002). *Human Diet: Its Origin and Evolution*. Westport, Conn. and London: Bergin and Garvey.
- Vajt, L. (1949/1970). *Nauka o kulturi: studija o čoveku i civilizaciji*. Beograd: Kultura.
- Whit, W. C. (1995). *Food and Society: A Sociological Approach*. Dix Hills, NY: General Hall.

Aleksandar Tomašević*
Valentina Sokolovska**
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 173:001.8(497.113)

TRADICIONALNO NASLEĐE I MODERNI VREDNOSNI OBRASCI U PORODIČNIM ODNOSIMA: EMPIRIJSKA VALIDACIJA UPITNIKA

Apstrakt: U radu je izvršena provera validnosti i interne konzistentnosti upitnika od dvadeset stavova koji se odnosi na strukturu poželjnih vrednosti o porodici i porodičnim odnosima. Upitnik je do sada primenjen na uzorcima različitih demografskih karakteristika u Republici Srbiji, ali i zemljama okruženja, što ga čini potencijalno pogodnim za buduća istraživanja na teritoriji AP Vojvodine. Međutim, neophodna je precizna verifikacija ovog mernog instrumenta kako bi njegova upotreba bila statistički i metodološki opravdana za istraživanje kompleksnog uticaja tradicionalnog nasleđa i modernih vrednosnih obrazaca na porodični život građana AP Vojvodine. U radu se primenjuje metod redukcije dimenzije, tačnije metod osnovnih komponenti na probnom uzorku od 1212 ispitanika. Metodom redukcije dimenzija dobijeno je pet osnovnih komponenti upitnika. U drugom delu postupka, proverena je interna konzistentnost svake od pet komponenti. Rezultati analize pokazali su da se samo dve komponente upitnika (autoritet i rodne razlike) mogu prihvatiti bez dopuna za naredna istraživanja, dok dve komponente moraju modifikovati, a jedna potpuno izbaciti iz upitnika. U diskusiji rada predlažu se potrebne modifikacije instrumenta imajući u vidu njegovu potencijalnu primenu za istraživanja uticaja tradicionalnog nasleđa na porodični život različitih kultura i etničkih grupa u AP Vojvodini.

Ključne reči: tradicionalno nasleđe, vrednosti, porodica, validacija instrumenta, konzistentnost, analiza osnovnih komponenti

* atomashevic@ff.uns.ac.rs

** valentina@ff.uns.ac.rs

UVOD

Ako krenemo od pretpostavke da u balkanskim društvima postoji "relativno strukturiran i trajan obrazac odnosa žena i muškaraca iz kojeg slede njihove rodne uloge, angažovanje u privatnoj i javnoj sferi, različita percepcija i, konačno, društveni položaj" (Stjepanović-Zaharijevski i Gavrilović 2010: 26), možemo postaviti pitanje vrednosnog sistema koji ovom obrascu daje neophodni društveni legitimitet. Uloga kulturnog nasleđa je jedna od bitnih determinanti ovog sistema. Kulturno nasleđe se ne mora nužno posmatrati kao statičan društveno-kulturni objekat, već se ono manifestuje i kao svojevrsni oblik kulturne prakse koja ima integralnu ulogu u konstrukciji, regulaciji i legitimizaciji vrednosnih obrazaca unutar jednog društva (Smith 2006: 7-11).

Tradicionalnim nasleđem možemo smatrati onaj deo kulturnog nasleđa, shvaćenog kao kulturne prakse, koji daje legitimitet tradicionalnim društvenim odnosima, vrednostima i identitetima. Kako je predmet ovog rada istraživanje strukture poželjnih porodičnih vrednosti, uticaj tradicionalnog nasleđa u ovom domenu ogleda se pre svega u definisanju odnosa između muškaraca i žena unutar porodice, odnosu prema deci, ali i procesima odlučivanja i upravljanja resursima unutar porodičnog domaćinstva. Prateći prethodna istraživanja (Milić et al. 2010, Stjepanović-Zaharijevski i Gavrilović 2010), možemo govoriti o postojanju dva idealno-tipska modela vrednosnih obrazaca u porodičnom životu Srbije, od kojih je tradicionalni pod snažnim uticajem tradicionalnog nasleđa, dok se moderni konstituiše u drugoj polovini XX veka pod socijalističkim društvenim uređenjem, a potom redefiniše i transformiše pod uticajem tranzicionih procesa na kraju XX i početkom XXI veka.

Jedan od glavnih zadataka empirijskih istraživanja porodičnog života u srpskom društvu jeste upravo opis i objašnjenje distribucije tradicionalnih i modernih vrednosti. Teritorija AP Vojvodine predstavlja poseban izazov za ovakav istraživački poduhvat, pre svega zbog svog multietničkog i multikulturnog

karaktera, koji implicira postojanje više različitih dinamika konstituisanja i redefinisanja trajnih obrazaca porodičnih odnosa, koji mogu biti pod različitim uticajem tradicionalnog nasleđa i modernih vrednosti. Samim tim, dolazimo i do osnovnog metodološkog problema istraživanja porodičnih odnosa i vrednosti u AP Vojvodini – pitanja postojanja kvalitetnog, nepristrasnog i pouzdanog instrumenta preko kojeg se mogu meriti poželjne porodične vrednosti u različitim kulturama i etničkim grupama.

Cilj ovog rada jeste empirijska validacija i analiza pouzdanosti jednog mernog instrumenta koji je primenjen u istraživanjima različitih etničkih grupa u Republici Srbiji i drugim zemljama regiona. Međutim i pored tih primena, do sada nije proverena njegova pouzdanost, što podrazumeva identifikaciju strukturalnih komponenti upitnika. Dakle, u radu ćemo proveriti da li se komponente upitnika ponašaju kao skale u statističkom smislu, odnosno da li imaju zadovoljavajuću internu konzistentnost i da li u kvalitativnom smislu obuhvataju sve aspekte vrednosne sfere porodičnog života.

INSTRUMENT

Dakle, objekat naše analize je instrument od 20 stavova koji se odnose na različite aspekte porodičnog života, odnose između različitih porodičnih uloga, rodne razlike u porodici, kao i odnos između roditelja i dece. Posebna pažnja poklanja se problemu odlučivanja i autoriteta, kao i načinu na koji se on manifestuje prilikom upravljanja finansijama i odgajanju dece. Ovaj instrument nastao je kao rezultat rada istraživača na projektima "Održivost identiteta Srba i nacionalnih manjina u pograničnim opštinama istočne i jugoistočne Srbije" koji sprovodi Univerzitet u Nišu i "Društveni i kulturni potencijal romske etničke zajednice u Srbiji" koji je sproveo Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu. Instrument je konstruisan u cilju boljeg opisa kompleksnog i heterogenog uticaja tradicionalnog kulturnog nasleđa sa jedne strane, i težnje ka modernim obrascima porodičnog

života sa druge strane (Petrović 2014). Instrument je preuzet u integralnoj verziji uz dozvolu autora.

Neophodno je da napomenuti da sam instrument nastaje na osnovu rezultata brojnih prethodnih istraživanja porodičnih odnosa u Republici Srbiji i drugim balkanskim zemljama, poput Bugarske i Makedonije (Stjepanović-Zaharijevski i Gavrilović 2010, Milić et al. 2010), a ujedno je poslužio kao model na kojem se razvijaju novi instrumenti prilagođeni specifičnim društvenim grupama, kao što su studenti (Petrović i Zaharijevski 2015). Dakle, ne radi se o izolovanom instrumentu koji je konstruisan za potrebe partikularnog istraživanja na određenoj teritoriji, već stavovi koji čine integralni deo šireg upitnika proizilaze i relativno duže tradicije preispitivanja tradicionalnih i modernih porodičnih vrednosti i obrazaca u balkanskim zemljama. Samim tim, praktična vrednost ovog instrumenta se ne dovodi u pitanje, ali upravo zbog toga što se on u različitim varijacijama javlja u brojnim istraživanjima opravdano je postaviti pitanje njegove validnosti i mogućih modifikacija, kako bi njegova upotreba u narednim (kvantitativnim) empirijskim istraživanjima bila statistički i metodološki opravdana.

Upitnik se sastoji od 20 stavova. U tabeli 1 prikazani su stavovi onako kako se pojavljuju u samoj anketi, kao i skraćena svakog stava koja će biti korišćena u daljoj analizi.

Skrećnica	Tekst stava
S1	Glavnu reč u porodici treba da vode najstariji članovi.
S2	Glavnu reč treba da vode oni koji izdržavaju porodicu.
S3	Muškarac treba da vodi glavnu reč u kući.
S4	Žena treba da vodi glavnu reč u kući.
S5	Muškarac treba da tuče svoju ženu ako ga ne sluša.
S6	Muž i žena treba da ravnopravno odlučuju o svemu.

S7	Svi članovi porodice treba da se pitaju o svemu.
S8	Muž i žena treba da ravnopravno brinu o deci.
S9	Jedino muškarac treba da zarađuje za porodicu.
S10	Novcem u kući treba da raspolaže samo muškarac.
S11	O muškoj deci treba više voditi računa nego o ženskoj.
S12	Samo muška deca treba da idu u školu, ženska ne treba.
S13	Predbračni seksualni odnos je normalan za mušku decu
S14	Predbračni seksualni odnos je normalan za žensku decu.
S15	Mladići i devojke treba da se žene i udaju rano.
S16	Mladi u porodici treba bespogovorno da slušaju starije
S17	Deca treba da završe osnovnu školu.
S18	Deca treba da idu u srednju školu.
S19	Deca treba da idu na fakultete.
S20	Stari članovi porodice treba da žive zajedno sa svojom decom

Tabela 1 – Komponente mernog instrumenta.

Kao što se može videti u tabeli, ova velika baterija pitanja sadrži stavove o različitim aspektima porodičnog i bračnog života. Tačnije, konstrukcija i izbor stavova vođena je klasifikacijom porodičnih vrednosnih matrica u četiri tipa: 1) patrijarhalni, 2) konformistički, 3) moderni/socijalistički i 4) moderni/kapitalistički (Stjepanović-Zahaerijevski i Gavrilović 2010: 33) koja je otkrivena u prethodim istraživanjima balkanskih društava. Samim tim, stavovi se odnose na probleme odlučivanja i donošenja odluka unutar porodice, sa naglaskom na finansijski aspekt i upravljanje porodičnim resursima, kao i na status dece, njihovog odgajanja i investiranja u njihovu budućnost, pre svega putem obrazovanja. Kroz sve ove aspekte provlači se pitanje rodnih odnosa, kako među supružnicima, tako i između

generacija u proširenim porodicama, kao i između roditelja i dece. Nema sumnje da se radi o višedimenzionalnom instrumentu višeg nivoa kompleksnosti, što upućuje na potrebu za nekom vrste redukcije dimenzije u statističkom smislu, što podrazumeva diferencijaciju pitanja na logične, tematske grupe.

PODACI

Empirijska validacija instrumenta izvršena je na podacima prikupljenim anketiranjem romske populaciji Republike Srbije. Ovi podaci predstavljaju rezultat istraživanja "Društveni i kulturni potencijal romske etničke zajednice u Srbiji" Oseka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu uz učešće sociologa sa svih srpskih univerziteta. Uzorak se sastoji od 1212 ispitanika raspoređenih na čitavoj teritoriji Srbije u skladu sa učešćem romskog stanovništva u ukupnom stanovništvu u pojedinačnim regionima, pri čemu 28,8% uzorka predstavljaju Romi koji žive u AP Vojvodini. Samim tim, radi se o stratifikovanom uzorku u kojem su kontrolisani pol i starost ispitanika, tako da oni odgovaraju demografskoj strukturi romske populacije prema Popisu stanovništva iz 2011. godine (vidi Sokolovska 2014). Iako uzorak čine pripadnici samo jedne etničke grupe, zbog svoje veličine i ekvivalencije sa demografskim strukturama na nacionalnom nivou on predstavlja sasvim adekvatan "teren" za proveru validacije jednog kompleksnog mernog instrumenta i identifikaciju njegovih ključnih komponenti.

METOD

Metod validacije instrumenta koji koristimo sastoji se iz dve faze. Prvu fazu predstavlja podela baterije od 20 pitanja na statistički značajno odvojene komponente, dok se druga faza sastoji iz provere konzistentnosti svake komponente i diskusije o njenoj značajnosti, kao i kvalitativnom sadržaju svake komponente.

U statistici, prva faza našeg metoda poznata je i kao proces redukovanja dimenzija. Redukcija dimenzija podrazumeva smanjenje broja slučajnih promenljivih u jednom instrumentu na manji skup takozvanih osnovnih varijabli, koje u našem slučaju možemo nazvati komponentama upitnika. U najopštijem smislu, možemo napraviti razliku između dva pristupa ovom procesu a to su selekcija i ekstrakcija komponenti. Selekcija podrazumeva jedino identifikaciju potencijalnih podskupova varijabli koje imaju slične obrasce kovarijacije unutar nekog instrumenta. Nakon procesa selekcije, istraživači ne dobijaju nove varijable, već samo grupe, što znači da se postoji novi numerički konstrukt koji se može primeniti u konstrukciji teorijskih modela veće parsimonije. Zbog ovog nedostatka, proces selekcije se ređe koristi u društvenim naukama. Sa druge strane, proces ekstrakcije podrazumeva transformaciju višedimenzionalnog mernog prostora (kakav srećemo u našem upitniku) u prostor sa manje dimenzija. Osim identifikacije komponenti, nakon procesa ekstrakcije je moguće izvršiti računsku transformaciju varijabli koje pripadaju jednoj komponenti u jedinstvenu vrednost koja predstavlja čitavu komponentu, te je moguće integrisati tako redukovanu dimenziju u teorijski ili empirijski model (Samet 2006).

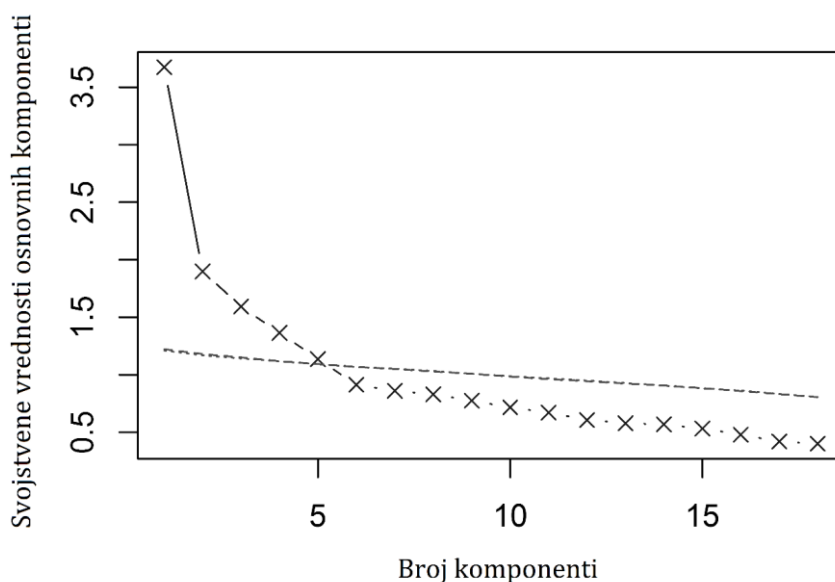
Jedan od najčešće primenjenih metoda linearne ekstrakcije u društvenim naukama jeste analiza osnovnih komponenti (Velicer 1976, Shapiro et al. 2002, Abdi and Williams 2010). Reč je o statističkoj proceduri koja koristi ortogonalnu transformaciju višedimenzionalne matrice varijabli u cilju otkrivanja skupova varijabli koji nisu međusobno u korelaciji. Ovi skupovi nazivaju se osnovne komponente ili osnovni modusi varijacije. Karakteristika ovog postupka jeste to što je prva osnovna komponenta ona koja objašnjava najveći deo varijabiliteta čitavog skupa varijabli, odnosno celokupnog instrumenta u našem slučaju, a svaka naredna komponenta takođe objašnjava najveći mogući varijabilitet ostatka instrumenta pod ograničenjem da je matrica komponente ortogonalna u odnosu na sve prethodno otkrivene komponente (Jolliffe 2002).

Važno je naglasiti da postoji bitna razlika između analize osnovnih komponenti i eksplorativne faktorske analize, koja je takođe jedan od rasprostranjenijih statističkih tehnika u društvenim naukama. Faktorska analiza počiva na ideji ekstrakcije latentnih varijabli koje nisu obuhvaćene mernim instrumentom niti mernim modelom u nekom istraživanju, te je njen cilj otkrivanje faktorske strukture koja parcijalno determiniše vrednost svih empirijskih varijabli. Primeri takvih faktora u našem slučaju bili bi "patrijarhalnost" ili "tradicionalizam". Sa druge strane, metod osnovnih komponenata ne počiva na ideju o postojanju latentne strukture uticaja, već je cilj ove analize ekstrakcija varijabli niže dimenzionalne kompleksnosti. U našem slučaju, postojanje komponente koja obuhvata više stavova ne znači da se radi o latentnom konstrukt koji determiniše navedene stavove, već o zajedničkom imenitelju za stavove koji pripadaju komponenti (na logičko-metodološkom planu), odnosno o novoj varijabli koja obuhvata vrednosti tih stavova (na statističkom planu) (Jolliffe 2002: 150-152). Drugim rečima, komponenta opisuje kojim elementima instrumenta se meri ista stvar.

Međutim, ono što spaja oba tipa analize jeste činjenica da se javljaju poteškoće pri izboru optimalnog broja komponenti, odnosno faktora. Dakle, obe analize počinju pretpostavkom o postojanju određenog broja komponenti ili faktora. Ukoliko postoji razvijen i utemeljen teorijski model, čija validacija ima teorijski i empirijski karakter, broj komponenti bi trebao biti određen samim model. Međutim, u drugim slučajevima, kao što je naš, potrebno je empirijskim putem odrediti optimalan broj komponenti. U faktorskoj analizi, kao i u analizi osnovnih komponenti, jedna od tehnika koja u najvećem broju slučajeva daje solidne rezultate i nema subjektivni karakter jeste paralelna analiza (Horn 1965, Jackson 1993). Paralelna analiza zasniva se na identifikovanju svojstvenih vrednosti korelacionih matrica određenog broja komponenti. Dakle, za ako se ukupan broj varijabli podeli na određen broj komponenti, rezultujuća korelaciona matrica te particije poseduje svoju svojstvenu vrednost. Da bi se izbegao subjektivistički pristup određenju broja

komponenti, grafik svojstvenih vrednosti komponenti upoređuje se sa grafikom svojstvenih vrednosti nasumično simuliranih particija korelacione matrice. Maksimalni broj komponenti čija svojstvena vrednost je veća od slučajno simuliranih svojstvenih vrednosti može se smatrati kao optimalan broj komponenti za određeni skup varijabli. Rezultate paralelne analize na našim podacima možemo videti na slici 1.

Slika 1 – Grafik odnosa svojstvenih vrednosti komponenti i simuliranih vrednosti (isprekidana linija).

Grafik pokazuje da je presek stvarnih i simuliranih vrednosti nešto nakon pet komponenti, te se prema metodološkoj preporuci broj komponenti analiziranog instrumenta može uzeti za pet, što predstavlja polaznu osnovu za dalju analizu pouzdanosti upitnika. Drugi deo postupka validacije instrumenta sastoji se iz testa interne validnosti svake od komponenti. Interna validnost predstavlja dodatni korak provere da li svi elemente komponente mere isti fenomen i može se izmeriti pomoću Kronbahovog alfa koeficijenta. Ovaj koeficijent izračunava se na osnovu korelacija

parova elemenata komponenti, te predstavlja funkciju prosečne kovarijanse elemenata i celokupne varijanse komponente. Za vrednosti Kronbahovog alfa koeficijenata koje približno iznose 0,7 možemo reći da označavaju prihvatljiv nivo interne konzistentnosti u empirijskim instrumentima, dok se vrednosti između 0,6 i 0,7 možemo reći da je nivo konzistentnosti upitan, te da se deo instrumenta mora modifikovati izbacivanjem nekih elemenata i ubacivanjem novih (Streiner 2003).

Dakle, da bi smo izvršili validaciju mernog instrumenta i utvrdili njegovu konzistentnost potrebno je uraditi analizu pet principijelnih komponenti i potom izračunati Kronbahov alfa koeficijent za svaku dobijenu komponentu. Za analizu korišćen je programski softver R, odnosno paketi "psych" (Revelle 2017) i "GPArotation" (Bernaards and Jennrich 2005).

REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati analize osnovnih komponenti prikazani su u tabeli 2. Za svaki element instrumenta prikazan je koeficijent opterećenosti za komponentu kojoj pripada. Iz tabele su izuzeta dva stava: S15 ("Mladići i devojke treba da se žene i udaju rano") i S20 ("Stari članovi porodice treba da žive zajedno sa svojom decom") za koje se ispostavilo da ne pripadaju ni jednoj od otkrivenih komponenti. Opterećenje elementa instrumenta ima maksimalni iznos 1, te veće opterećenje predstavlja veću verovatnoću da je dati element ekskluzivno član samo date komponente.

Stav	OK1	OK2	OK3	OK4	OK5
S1	0,684				
S2	0,591				
S3	0,582				
S4		0,549			

S5	0,310	
S6		0,619
S7		0,412
S8		0,569
S9	0,697	
S10	0,428	
S11	0,445	
S12	0,342	
S13		0,640
S14		0,706
S16	0,549	
S17		0,402
S18		0,953
S19		0,494

Tabela 2 – Rezultati analize osnovnih komponenti. U poljima tabele prikazano je opterećenje stava (red) određenom komponentom (kolona).

U skladu sa principima analize osnovnih komponenti možemo zaključiti da najveći deo varijanse svih izmerenih stavova objašnjen prvom komponentom (10%), dok svih 5 komponenti objašnjava približno 39% varijabiliteta ukupne matrice podataka. Za razliku od faktorske analize, pri analizi osnovnih komponenti ne moramo očekivati veći procenat objašnjene varijanse jer se ne radi nužno o eksplanatornoj kategoriji, kao što je to slučaj sa latentnim faktorima. Poslednji korak analize sastoji se od provere Kronbahovog alfa koeficijenta za svaku komponentu i diskusije o elementima komponenti.

Komponenta 1 - Autoritet unutar porodice

Skraćenica	Stav
S1	Glavnu reč u porodici treba da vode najstariji članovi.
S2	Glavnu reč treba da vode oni koji izdržavaju porodicu.
S3	Muškarac treba da vodi glavnu reč u kući.
S10	Novcem u kući treba da raspolaže samo muškarac.
S16	Mladi u porodici treba bespogovorno da slušaju starije.

Tabela 3 – Elementi prve komponente.

Kronbahov alfa koeficijent za ovu komponentu iznosi 0,704, što je indikator solidne interne konzistentnosti. Ova skala opisuje podelu rada, odgovornosti i odlučivanja unutar porodice. Uključuje generacijski autoritet, finansijski i rodni aspekt. Interesantno je da se stav "Muškarac treba da vodi glavnu reč u kući" uklapa u ovu komponentu, a ne u onu koja se pre svega odnosi na rodne razlike, što se može interpretirati kao element patrijarhalnog tradicionalnog nasleđa. Dakle, osnovna linija raspodele autoriteta u ovoj komponenti nije muško-žensko, već generacijski jaz, kao i jaz između onih koji izdržavaju porodicu i zavisnih članova porodice. Muškarac se identifikuje kao noseća figura oba izvora autoriteta. Ovo se ne mora shvatiti nužno kao nedostatak instrumenta, već kao prednost jer se prisustvo patrijarhalnog obrasca proverava i kroz interakciju muškaraca sa svim članovima potencijalno proširene porodice u ovoj komponenti, dok sasvim druga komponenta fokusira na odnos između muškarca i žene unutar porodice.

Komponenta 2 - Rodni odnosi

Skraćenica	Stav
S4	Žena treba da vodi glavnu reč u kući.
S5	Muškarac treba da tuče svoju ženu ako ga ne sluša.
S9	Jedino muškarac treba da zarađuje za porodicu.
S11	O muškoj deci treba više voditi računa nego o ženskoj.
S12	Samo muška deca treba da idu u školu, ženska ne treba.

Tabela 4 – Elementi druge komponente.

Ova komponenta je slične konzistentnosti kao i prva jer Kronbahov alfa koeficijent iznosi 0,699. Ono što je zanimljivo jeste da se unutar ove komponente nalaze i stavovi koji se odnose na odnos bračnih partnera unutar porodice, ali i na nosioce svih muških i ženskih uloga unutar porodice, kao i na odnos između muške i ženske dece, odnosno odnosa porodice prema muškoj i ženskoj deci. Imajući u vidu da u anketi postoji grupa pitanja koja se odnosi samo na decu, činjenica da pitanja o razlikama između muške i ženske dece (osim onih o seksualnosti) ne formiraju jedinstvenu komponentu upućuje na specifičnost ove kategorije stavova. Dakle, distinkcija između muške i ženske dece kada je u pitanju uopštena briga o njima i njihovo obrazovanje, definisana je na isti način kao i druge rodne distinkcije unutar porodice. Kao što ćemo videti, izuzetak je seksualnost, koja čini poseban domen, što ujedno implicira njenu autonomnost u odnosu na ostale komponente porodičnih obrazaca koje su oblikovane kulturnim nasleđem (vidi Larsen and Long 1988).

Komponenta 3 - Obrazovanje

Skraćenica	Stav
S17	Deca treba da završe osnovnu školu.
S18	Deca treba da idu u srednju školu.
S19	Deca treba da idu na fakultete.

Tabela 5 – Elementi treće komponente.

Komponenta upitnika koja se odnosi na obrazovanje je niže konzistentnosti, odnosno Kronbahov alfa koeficijent iznosi 0,541, te se ne može se prihvatiti kao adekvatan merni instrument u ovom obliku. Razlog tome je što se stavovi odnose na različite stadijume obrazovanja gde se ne može očekivati velika diferencijacija u mišljenju. Problem je i u samoj gradaciji, te je malo verovatno da ispitanik smatra da deca treba da idu na fakultet i u osnovnu školu, ali ne i u srednju, što ne bi imalo nikakvog smisla. Ovu bateriju pitanja bi trebalo proširiti stavovima koji opisuju dualizam između školskih obaveza i obaveza u porodici, kao i kontrasta između

nastavka školovanja i što ranijeg uključivanja na tržište rada, odnosno prelaska iz zavisnog člana porodice u onog koji doprinosi porodičnom budžetu. Samim tim, suvišno je praviti razliku između osnovnog i srednjeg obrazovanja, te bi fokus bio ključnim dilemama koje se pred svaku mladu osobu, kao i njene roditelje i članove porodice, postavlja kada se radi o odluci nastavka obrazovnog procesa u sferi visokog obrazovanja (Hung et al. 2000, Arends-Toth and de Vijver 2009).

Komponenta 4 - Odlučivanje

Skraćenica	Stav
S6	Muš i žena treba da ravnopravno odlučuju o svemu.
S7	Svi članovi porodice treba da se pitaju o svemu.
S8	Muš i žena treba da ravnopravno brinu o deci.

Tabela 6 – Elementi četvrte komponente.

Od svih komponenti, treća predstavlja najproblematičniji deo instrumenta. Mala validnost skale, predstavljene Kronbahovim alfa koeficijentom 0,516, može se protumačiti kao indikator njene redundantnosti, odnosno možemo reći da se stavovi koji joj pripadaju mogu smatrati rezidualom stavova iz prve i druge komponente. Pitanje odlučivanja unutar porodice nerazdvojivo je od pitanja autoriteta, a razlike u odlučivanju između muškaraca i žena potpadaju pod domen rodni razlika. Međutim, ovi stavovi nisu delovi prve dve komponente. Jedan od potencijalnih razloga može biti lingvističke prirode, jer je u prve dve komponente korišćena nešto snažnija fraza "voditi reč", dok je u ovim stavovima korišćen termin "odlučivanje", te je reakcija ispitanika mogla biti drugačija, što utiče i na odnose unutar komponenti mernog instrumenta. Pošto je analiza pokazala da se briga o deci ne konstituiše kao autonoman domen, ova tri stava zapravo ne pružaju nikakvu novu informaciju, te se mogu smatrati redundantnim u budućim istraživanjima.

Komponenta 5 - Seksualnost

13	Predbračni seksualni odnos je normalan za mušku decu.
14	Predbračni seksualni odnos je normalan za žensku decu.

Tabela 7 – Elementi prve komponente.

Poslednja komponenta takođe nema zadovoljavajuću konzistentnost, jer Kronbahov alfa koeficijent iznosi 0,613. Međutim, seksualnost se pokazala kao važna komponenta vrednosnog sistema porodice, bez obzira što je predstavljena preko samo dva stava. Pouzdanost skala sa malim brojem stavova ne može biti velika, te je i ova baterija pitanja neprihvatljiva za dalja istraživanja i treba je proširiti uvođenjem dodatnih stavova jer u ovakvom obliku se ne proverava ništa drugo do postojanje različitih rodnih standarda u odnosu ispitanika prema predbračnoj seksualnosti i polnim odnosima. Dodatna pitanja koja bi mogla biti od koristi u narednim istraživanjima trebalo bi da se odnose na implikacije seksualnog ponašanja na porodični život, odnosno neophodno je postaviti pitanja o kontracepciji, abortusu, starosnoj granici stupanja u seksualne odnose, homoseksualnosti i drugim sličnim pitanjima koja predstavljaju tačke polarizacije stavova i vrednosti tradicionalnog i modernog kulturnog obrasca (Thornton 1987, Georgas et al. 2006).

Dakle, možemo prihvatiti dve komponente ovog mernog instrumenta u svom integralnom obliku i one se odnose na stavove o porodičnom autoritetu i rodnim razlikama unutar porodice. Dvema komponentama je neophodna dopuna, što znači da je neophodna modifikacija upitnika i dodavanje novih stavova koji bi doprineli dodatnoj diferencijaciji stavova unutar domena seksualnosti i obrazovanja. Imajući u vidu da je Kronbahov alfa koeficijent, kao mera konzistentnosti, zasnovan na kovarijansi parova elemenata unutar komponenti, novi elementi upitnika bi doprineli validnosti upitnika čak i kada nisu nužno u nekom obliku korelacije sa postojećim elementima, te je upravo ključ poboljšanja instrumenta u diverzitetu pitanja koja se odnose na isti domen porodičnog života. Na kraju, možemo zaključiti

i da se tri pitanja koja čine četvrtu komponentu moraju izbaciti iz upitnika jer očigledno predstavljaju rezidualne stavove. Uz dva stava koji ne potpadaju pod postojeću strukturu komponenti, to bi značilo da se ukupno pet stavova izbacuje iz upitnika i na njihovo mesto mogu doći pitanja koja pripadaju komponentama 3 i 5. Na taj način se zapravo ne uvećava značajno veličina mernog instrumenta.

Ovako modifikovan merni instrument bio bi pogodan za empirijsko istraživanje odnosa tradicionalnog kulturnog nasleđa i modernih porodičnih vrednosti na teritoriji AP Vojvodine. Identifikacija komponenti prikazana u ovom radu omogućava i teorijsko usmeravanje budućih istraživanja ovog kompleksnog problema. Da bi u budućnosti došlo do adekvatnih odgovora na pitanje o tačnom intenzitetu i varijabilitetu uticaja tradicionalnog nasleđa na različite društvene grupe u AP Vojvodini, neće biti dovoljan samo dobar empirijski opis situacije na terenu, već i adekvatan teorijski model koji će biti pogodan za odgovarajuće komparativne analize (u vremenu i prostoru). Identifikacija komponenti ovog modela, odnosno: autoriteta, rodnih razlika, obrazovanja i seksualnosti, predstavlja prvi korak u tom istraživačkom procesu.

Aleksandar Tomašević & Valentina Sokolovska

TRADITIONAL HERITAGE AND MODERN VALUE PATTERNS WITHIN FAMILY
RELATIONS: EMPIRICAL QUESTIONNAIRE VALIDATION

Abstract: In this paper a validity check on the internal consistency of a questionnaire has been conducted; the questionnaire is comprised of twenty items regarding the structure of favorable values about family and family relations. The questionnaire has been used on samples with various demographic characteristics in the Republic of Serbia, which makes it suitable for future research on the territory of the Autonomous Province of Vojvodina. However, a detailed verification of this measuring instrument is required for its statistical and methodological justification, so it can be used in research on the complex influence of traditional heritage and modern values on the family life of the citizens of Vojvodina. The method of the dimensionality reduction was used in the paper, or, more precisely, the method of principal components, on a trial sample of 1212 respondents. Using the method of the dimensionality reduction, the five principal components of the questionnaire emerged. In the second part of the procedure, internal consistency of each of the five components has been tested. The results showed that only two components of the questionnaire (authority, and gender differences) can be accepted without changes for further research, while two other have to be modified, while one of them has to be entirely omitted. In the discussion, we suggest the modifications of the instrument considering its potential use in the research on the influence of traditional heritage on the family life of various cultural and ethnic groups in AP Vojvodina.

Keywords: traditional heritage, values, family, instrument validation, consistency, principal component analysis.

LITERATURA

- Abdi, H. and L. J. Williams (2010). Principal component analysis. *Wiley interdisciplinary reviews: computational statistics* 2(4): 433-459.
- Arends-Tóth, J. and F. J. Van de Vijver (2009). Cultural differences in family, marital, and gender-role values among immigrants and majority members in the Netherlands. *International Journal of Psychology* 44(3): 161-169.
- Bernaards, C. A. and R. I. Jennrich (2005). Gradient Projection Algorithms and Software for Arbitrary Rotation Criteria in Factor Analysis. *Educational and Psychological Measurement* 65(5): 676-696.
- Georgas, J., J. W. Berry, F. J. R. Van de Vijver, C. Kagitçibasi and Y. H. Poortinga. (2006). *Families across cultures: A 30-nation psychological study*. New York: Cambridge University Press.
- Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika* 30(2): 179-185.
- Hung, F. S., Y. P. Chung and E. S. C. Ho (2000). To work or to continue to higher education? The choice of senior secondary students in Shenzhen, China. *Higher Education* 39(4): 455-467.
- Jackson, D. A. (1993). Stopping rules in principal components analysis: a comparison of heuristical and statistical approaches. *Ecology* 74(8): 2204-2214.
- Jolliffe, I. T. (2002). *Principal Component Analysis*. New York: Springer.
- Larsen, K. S. and E. Long (1988). Attitudes toward sex-roles: traditional or egalitarian? *Sex Roles* 19(1-2): 1-12.
- Milić, A., S. Tomanović, S., M. Ljubičić, N. Sekulić, M. Bobić, V. Miletić-Stepanović, i D. Stanojević (2010). *Vreme porodica - sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Petrović, J. (2014). Između tradicionalnog nasleđa i težnje ka modernim obrascima života: brak, porodica i porodični odnosi Roma u Srbiji. U V. Sokolovska

- (ur.), *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet, pp. 29-53.
- Petrović, J. S. and D. S. Zaharijevski (2015). Students' perception of marriage, family and parenthood in the light of religious identity and religious tolerance: a comparative perspective. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 45(3): 3-26.
- Revelle, W. (2017). psych: Procedures for Personality and Psychological Research. Northwestern University: Illinois, USA. <https://CRAN.R-project.org/package=psych>, version = 1.7.8.
- Samet, H. (2006). *Foundations of Multidimensional and Metric Data Structures*. Amsterdam: Morgan Kaufmann Publishers.
- Shapiro, A. and J. M. F. ten Berge (2002). Statistical inference of minimum rank factor analysis. *Psychometika* 67(1): 79-84.
- Smith, L. (2006). *The Uses of Heritage*. New York: Routledge.
- Sokolovska, V. (2014). O metodologiji i uzorku istraživanja "Društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji". U V. Sokolovska (ur.), *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet, pp. 7-28.
- Stjepanović-Zaharijevski, D. i D. Gavrilović (2010). Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu. *Sociologija* 52(1): 23-40.
- Streiner, D. L. (2003). Starting at the beginning: an introduction to coefficient alpha and internal consistency. *Journal of Personality Assessment* 80(1): 99-103.
- Thornton, A. and D. Camburn (1987). The influence of the family on premarital sexual attitudes and behavior. *Demography* 24(3): 323-340.
- Velicer, W. (1976). Determining the number of components from the matrix of partial correlations. *Psychometrika* 41(3): 321-327.

Marko Škorić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 930.1:165.423

MOGUĆNOST POSTIZANJA OBJEKTIVNOSTI U ISTORIOGRAFIJI I KRITIKA ISTORIOGRAFSKOG RELATIVIZMA

Apstrakt: U radu se brani teza da je moguće postići objektivnost u istoriografiji, uprkos brojnim i učestalim prigovorima i kritikama ove ideje. Izlažu se osnovne karakteristike struja koje zagovaraju objektivizam i relativizam u istoriografiji, od rankeovske škole do danas, a zatim se nudi opis načina na koji istoriografija može da dođe do objektivnih istorijskih istina. Objektivnost je i sama problematična kao pojam, tako da se kritički preispituje i ne uzima se zdravo za gotovo, ali zaključak je da ju je potrebno shvatiti drugačije u odnosu na to kako je shvatana pre stotina godina. Zato se ističe značaj koherentnosti, konsilijencije i koligacije, koje istoriografima mogu da posluže kao vodilja u potrazi za objektivnim istorijskim znanjem.

Cljučne reči: objektivnost, relativizam, koherentnost, konsilijencija, koligacija.

Istorija se ne može definisati samo preko percepcije događaja, jer je uvek potrebna i određena interpretacija, tako da se mora posmatrati kao kombinacija prošlih događaja i njihovog otkrića i opisa (Marwick 1989). U smislu pažljivog i analitičkog istraživanja sopstvenih pretpostavki i nastanka konsenzusa van lokalnih tradicija koje su bile duboko ukorenjene u lokalne kulture, moderna istoriografija počinje da se razvija u Nemačkoj početkom devetnaestog veka. Prva moderna škola verovatno je bila rankeovska ili berlinska škola, u smislu posvećenosti teorijskom

* mskoric@ff.uns.ac.rs

programu, vezama, moći i uticaju među pripadnicima, čak i među generacijama, tako da se metaforički može reći da je to bila škola devetnaestog veka koja se pretvorila u paradigmu dvadesetog veka (Gil 2009). Do kraja devetnaestog veka veliki broj zapadnih istoričara smatrao je da je istorija postala objektivna nauka – sve što je potrebno za dostizanje objektivnosti jeste da dođemo do činjenica koje same "govore". Ipak, nakon takozvane borbe oko metoda (vidi npr. Beiser 2011) nikad nije rešeno pitanje da li sociohumanističke studije mogu da budu naučno orijentisane ili moraju da inkorporiraju interpretaciju, razumevanje i hermeneutiku. Poput sociologije, antropologije, donekle psihologije i ekonomije (iz koje ova borba i kreće, preko kontroverze koju su započeli Karl Menger i Gustav fon Šmoler), istorija nikad nije rešila problem ove dihotomije.

Kao prilog tezi da je istorija bliža humanistici nego društvenim naukama obično se navodi da se ona bavi jedinstvenim događajima, a ne regularnostima, i da mnogo lakše može da objasni *kako* se nešto desilo nego *zašto* se desilo preko pozivanja na regularnosti. U tom smislu, autori poput Deglera (Degler 1981) kažu da njen primarni zadatak jeste da razume prošlost, odnosno da događaje postavi u vremenski i društveni kontekst, da sakupi objašnjenja koja daju istorijski akteri, da pronade veze između događaja i da analizira njihova istorijska značenja. Po tom pitanju istoriji je najbližija interpretativna socijalna antropologija (Geertz 1973). Međutim, stav da je istorija bliža nauci ili humanistici ne mora da se tiče i problema objektivnosti, iako do dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka ona biva sve više napadana i kritikovana.

OBJEKTIVIZAM I RELATIVIZAM U SAVREMENOJ ISTORIOGRAFIJI

Ranke i njegovi sledbenici su pretpostavljali da istorija zapravo postoji izvan ljudi, odnosno individualnih umova, te da je zadatak istoričara zato sličan zadatku prirodnih naučnika, jer se prošlost otkriva kao što oni otkrivaju prirodu. Takođe se podrazumeva da istoričar može da spozna i opiše prošlost, i to

nepristrasno, kao i da događaji imaju određenu kauzalnu strukturu koja može da se otkrije racionalnom analizom. Sve u svemu, posao historičara jeste da predstavi prošlost kako se ona zaista i desila, odnosno da dođe do historijske istine. Ovakvo shvatanje bilo je tipično za sve društvene nauke pre borbe oko metoda i vremenom se ispostavilo da nije validno (Eskildsen 2008). Rankeovski pristup je, između ostalog, nastao i kao reakcija na propagandističku historiju koju su za političke svrhe pisali razni autori nakon Francuske revolucije, tako da treba biti svestan konteksta u kojem se propagirao (preterani) objektivizam.

Rankeovi kritičari su posebno kritikovali ideju da je historija nauka i da historijski događaji ne mogu da se rekonstruišu iz originalnih događaja, nego samo iz dokumenata koji ih opisuju. Historijska istina tako sve više počinje da liči ne na ono što se desilo nekad, nego na ono što mi mislimo da se desilo, a što je zasnovano na trenutnim verovanjima i interpretacijama. Krajnja konsekvencija ovih ideja historijskog relativizma jeste teza da historičar nije ništa objektivniji od "običnog" čoveka kada se radi o interpretaciji prošlosti. To znači da historija postoji u umovima historičara, koji zapravo konstruišu prošlost kao što se konstruiše neki objekt kojim možemo da manipuliramo, da se o prošlosti može znati samo preko dostupne dokumentacije koja je uvek samo manji ili veći deo stvarnih nekadašnjih dešavanja, kao i da historičar ne može da bude nepristrasan (Windschuttle 1996/2000). Takođe, ne postoji kompletna kauzalna struktura događaja iz prošlosti nego se ona konstruiše u glavama historičara na osnovu dostupne dokumentacije, tako da je posao historičara da prošlost predstavi kao da se ona mogla desiti prema jednoj interpretaciji, a ne kao da se ona stvarno desila (Tucker 2009b).

Iako je prvobitni historijski relativizam prilično brzo izgubio popularnost, već pedesetih godina, vratio se u svom novom (i opasnijem) obliku tokom šezdesetih i naročito sedamdesetih i popularan je i danas (vidi Lloyd 2009). Povratak i ponovni rast popularnosti imaju veze sa širim kontekstom historije društvenih nauka, kada književna kritika, dekonstrukcionizam, poststrukturalizam, postmodernizam, feminizam, multikulturalizam i konstruktivizam počinju da dominiraju, naročito u

sociologiji, antropologiji, istoriji i nekim delovima psihologije (vidi Gross and Levitt 1994/1998; Gross, Levitt, and Lewis 1996; Koertge 1998; Škorić 2010). U istoriji kao nauci, najveći uticaj su imali autori poput Deride, Altisera, Fukoa, Lakana, Burdijea itd., a veoma važan događaj bio je objavljivanje zbornika radova koji je priredio Kventin Skinner (Skinner 1985; iako se Skinner i ranio bavio sličnim temama – npr. Skinner 1975). Neki eseji u knjizi uopšte nisu bili novi, ali knjiga je u određenim istorijskim krugovima postala vrlo popularna.

Vremenom ove ideje stiču dominaciju na brojnim departmanima i veliki broj istoričara napustio je ideju objektivnosti i želju da se traga za istinom zarad (najšire shvaćene) politike. U tom kontekstu, LaKapra (LaCapra 1983) ističe da moramo da razumemo kontekst u kojem je neki dokument proizveden da bismo ga razumeli, što je nemoguće jer postoji najmanje šest konteksta: odnos između autorovih namera i teksta, odnos između autorovog života i teksta, odnos društva prema tekstu, odnos kulture prema tekstu, odnos teksta prema čitavom literarnom korpusu autora i odnos između oblika diskursa i tekstova. Međutim, ukoliko je istorija samo oblik književnosti, onda istoričari ne mogu da budu ništa više kritički nastrojeni po pitanju historiografskog rada nego što kritičar može da bude kada se radi o umetnosti. To bi značilo da može da nam se dopada neka istorija više od neke druge, ali ne i da možemo da kažemo koja je istinitija. Ovakva dekonstrukcija pisanih izvora dovodi u pitanju istoričarevu sposobnost da o prošlosti zna išta sa izvesnošću. Jasno je da je ovo idealna podloga i za pseudoistoriografiju, revizionizam/negacionizam raznih vrsta, kao i izmišljene tradicije, kulturna nasleđa, kolektivno pamćenje itd. (vidi npr. Škorić 2008, 2009b, 2017; Škorić and Bešlin 2017; Škorić i Sekeruš 2017).

Ovakvi stavovi su ozbiljno doveli u pitanje i liberalno obrazovanje, gde se vrednosti poput jednakosti, slobode, demokratije i ljudskih prava smatraju kao isprazna retorika koja prikriva sebičnost, sopstvene interese i interese bogatih, moćnih, obično belih muškaraca. U suštini, može se reći da su intelektualna i moralna osnova kulture napadnute sa ideološke pozicije, pre svega od strane pokreta

koji su se zalagali za političku korektnost, koji su bili zasnovani na multikulturalizmu. Multikulturalisti su želeli da se kurikulumi napišu ponovo, ali ovog puta da se perspektiva promeni u rodno senzitivnu, afrocentričku itd., izjednačavajuću i relativizujuću (Gross, Levitt, and Lewis 1996). Sve to je značilo da treba promeniti ono što je bilo priznato kao istinito i istorijski tačno.

Takozvana francuska filozofija šezdesetih godina bila je antihumanistička, u smislu da se naglašavala slabost ljudskog razuma i nemogućnost univerzalnih moralnih sudova, čime su odbačeni koncepti univerzalnih moralnih prava i slobode i jednakosti. Tim teorijama bilo je zajedničko to što su govorile da induktivno mišljenje i empirijsko istraživanje ne mogu da budu osnova znanja. Objektivnost je dovođena u pitanje, kao i izvesnost, čime je sve postalo relativno, a iz toga sledi da nauka nije i ne može da bude oslobođena vrednosti i da ne može da bude objektivna (Škorić 2010). Paradoks ove struje jeste u tome što *moramo* da pretpostavimo da možemo *nešto* da znamo o prošlosti, inače ne bismo mogli da pišemo istoriju. Isto tako, očigledno je da ne možemo sa apsolutnom izvesnošću da znamo šta se desilo, jer činjenice ne govore same za sebe i zato što je svaka istorijska analiza interpretacija, ali ne definitivna, odnosno podložna je naknadnim revizijama koje mogu da budu opravdane ili ne. Nije daleko od istine teza da istoriju pišu pobednici, odnosno oni koji imaju moć, što se može videti na primerima istorija radničke klase, žena, manjina itd., gde često postoje rupe u znanju, ali to nije čitava priča, jer ljudi pišu o onome što ih zanima i za šta misle da je u određenom trenutku važno. Zato nikad ne možemo da znamo istoriju kao neku celinu, u kojoj bi bilo sadržano sve što se dogodilo u jednoj epohi ili sve što je vezano za neki događaj koji se analizira (Kosso 2009).

Međutim, relativizam ima nihilističku agendu i napada sve oblike znanja, a po svojoj prirodi je protivrečan – čim se uđe u prezentovanje istorije, istoričar preko dokumentacije i dokaza gradi priču o tome šta se desilo. Da bi se to uopšte i radilo, mora se priznati da se *nešto* može znati o prošlosti, čime se negira relativistički nihilizam. Takođe, relativisti su se zalagali za drugačiju organizaciju disciplina nego

što je to bilo tradicionalno prihvaćeno. Prvenstveno su govorili o humanističkim disciplinama i društvenim naukama, za koje su smatrali da treba da budu multidisciplinarne i obično su ih nazivali studijama. Dakle, umesto podele na istoriju, pravo, jezik i slično, zagovarali su kulturne studije, ženske studije, mirovne studije, medijske studije itd. Naizgled ova ideja nije bila loša, pogotovo ideja o multidisciplinarnosti, ali suština je ipak bila u suprotstavljanju tradicionalnoj podeli i uvođenju (na mala vrata) relativizma, o čemu svedoče nazivi kurseva koji su stvarani.¹

U SAD je tokom osamdesetih godina počeo da stiče popularnost i pokret koji se zvao novi historicizam. Historicizam je kao termin nastao u devetnaestom veku kako bi opisao pristup istoriji koji prihvata ideju da svaku istorijsku epohu treba interpretirati na osnovu nje same, preko njenih verovanja, vrednosti, perspektive i slično, a ne na osnovu poređenja sa sadašnjošću. Poper je terminu dao drugo značenje – verovanje u zakone istorijskog razvoja, naročito od strane onih koji predviđaju budućnost i koji su istoriju videli kao da se kreće ka nekom cilju (vidi Škorić 2010: 18n1).

Novi historicizam je prvi put kao pojam počeo da se upotrebljava od strane grupe književnih kritičara koji koriste originalno značenje i primenjuju ga prvo na izučavanje književnosti iz prošlosti (Greenblatt 1982). U pitanju je bila reakcija na književnu ortodoksiju pedesetih i šezdesetih, koja je ignorisala vremenski kontekst i fokusirala se isključivo na unutrašnje karakteristike teksta. Novi historicizam je imao za cilj da ponudi više društveno orijentisani ili kontekstualni tip kritike i kao takav lako se uklopio u širi okvir nastajućeg pokreta kulturnih studija (Windschuttle 1996/2000). Dakle, u pitanju je *samo* ekstenzija poststrukturalizma u ideologiju,

¹ Tako je poznat slučaj u kojem je na Djuk univerzitetu profesor Engleskog postao rukovodeći na Pravnom fakultetu na osnovu svoje ekspertize za hermeneutiku, a poststrukturalizam je zahvatio i arhitekturu i umetnost, gde su se studenti žalili da više uče o Liotaru i Bodrijaru nego što uče da projektuju ili crtaju, a nije neobično i da se ovi autori izučavaju u oblastima računovodstva i biznisa (vidi Windschuttle 1996/2000).

pisanje istorije i društvene teorije prošlosti koju neki nazivaju istorijom bez činjenica (Lefkowitz 1996b).

Ovde se ne radi o pokušaju da se tradicionalna istorija dopuni novim znanjima, nego se ona proglašava monološkom i kratkovidom, a insistira se da kultura (čak i naknadno) definiše istoriju. U pitanju je pokušaj da se svrgne tradicionalno viđenje jedne nauke i da se zameni drugim. Društvo tako postaje kulturni sistem, a ne mesto gde se dešavaju materijalni događaji, pisani izvori nisu više nešto autonomno, nego su povezani sa ideologijom nekog kulturnog sistema, a istorijski tekstovi su slični književnim tekstovima i činjenice ne igraju ulogu u istorijskim debatama. Posledica predavanja ovakvih kurseva na fakultetima i univerzitetima jeste da studenti vrlo lako počnu da misle kako su činjenice besmislene jer se njima uvek može manipulirati, odnosno da su podložne konstantnoj reinterpretaciji zato što tekst (navodno) dobija značenje ne samo u odnosu prema drugim tekstovima, nego i u odnosu na kulturu i period u kojima je nastao, ali i u kojima se tumači (Veeser 1989; Hamilton 1996).

Sve ovo jasno govori o postprosvetiteljskom sentimentu koji humanizam i njegove osnove (razum, racionalnost istorije, logiku, suverenost čoveka itd.) dovodi u pitanje i na njihovo mesto postavlja dominaciju i moć. Kritikuju se filozofske osnove emancipatorske misli i ta kritika se jasno može pratiti od Hegela do Fukoa, a preko Marksa, Zimela, Diltaja, Vebera, Lukača, Horkhajmera, Adorna i mnogo sličnih autora. Naizgled ovi autori nemaju puno toga zajedničkog, kao na primer Hegel i Marks. Ipak, oni su pisali o istorijskoj dinamici u kontekstu totaliteta, iako su agensi istorijskih promena potpuno drugačiji – Hegel je govorio o imanentnom racionalnom *telosu-u* i apsolutnom duhu, a Marks o konkretnom istorijskom agensu, proleterijatu, zadržavajući teleološku koncepciju progresa ljudske emancipacije. To znači da je svim ovim autorima zajednički pojam totaliteta, interpretiran na različite načine (vidi Grumley 1989).

Da ovaj sentiment nije karakterističan samo za prošlost govore i današnje popularne knjige (npr. Taleb 2007), u kojima se mogu naći tvrdnje da izučavanje

prošlosti ne može da nam pomogne u pokušaju da suštinski spoznamo istoriju, nego da samo stičemo iluziju njenog poznavanja. Istorija ne može da dođe do zakona koji bi bili poput zakona fizike, ali to niko ni ne pokušava da postigne (Callahan 2009). Ipak, ovakva literatura ima izuzetno velike tiraže, tako da vrši veći uticaj od publikacija istoričara, ali problem je daleko veći jer se slične tvrdnje nalaze i u publikacijama profesionalnih istoričara, naročito od sedamdesetih godina, kada razne vrste relativista stvaraju neku vrstu skeptičkog pokreta u historiografiji. Takav skepticizam se odnosi na otkrivanje istine i postizanje objektivnosti, tako da historiografija nije potraga za istinom, nego pre sredstvo političke i lične borbe, ili u najmanju ruku stvar koja je pod uticajem interesa, tako da svako može da bira sopstvenu istinu (Andress 1997).

Dakle, neki istoričari su i sami prestali da se bave objašnjenjima i uzročnošću, nego su se fokusirali na jezik, a sigurno najuticajnije knjige iz domena filozofije istorije u drugoj polovini dvadesetog veka pripada Hejdenu Vajtu (White 1973) i predstavlja "lingvistički zaokret" koji dodatno dobija na popularnosti usponom poststrukturalizma tokom sedamdesetih i osamdesetih (Breisach 1983/1994). Tako se veliki broj istoričara okrenuo od pozitivističkog razmatranja istorije ka načinima na koje istoričari konstruišu prošlost. Istorija tako postaje oblik književnosti, što jeste tačno u trivijalnom smislu, ali problem jeste u tome što Vajt i njemu slični idu mnogo dalje od ove konstatacije i napominju da istorijski tekst nije ništa više nego literarni tekst, neka vrsta poetske tvorevine (Dirlik 2002). To takođe znači da istoričari ne stvaraju kumulativno znanje o prošlosti, nego da samo generišu diskurse o prošlosti.

KAKO ISTORIOGRAFIJA DOLAZI DO OBJEKTIVNIH ISTORIJSKIH ISTINA?

Ako se prethodno opisane struje u istoriji okarakterišu kao ekstremne i neprihvatljive, onda možemo da zaključimo sledeće. Istorija postoji i unutar i izvan glava istoričara, koji i otkrivaju i opisuju prošlost, odnosno mogu da otkriju i opišu

neki deo prošlosti preko dostupnih podataka. Na primer, značenja reči nikad nisu samo u našim glavama, niti se vezuju za objekte spoljašnjeg sveta i ne fiksiraju stvarnost za sva vremena, ali struktura gramatike jeste lingvistički artefakt koji je razvijen putem interakcije sa objektivnim svetom. Poznato je da ne postoje nepristrasni naučnici, tako da to važi i za istoričare, ali to ne znači da naučni metod nije u stanju da se izbori sa ovim "nedostacima" (Škorić 2010). Uvek treba postaviti pitanje o tome koje metode neko koristi, koje dokaze ima na raspolaganju prilikom formiranja zaključaka, u kom kulturnom kontekstu radi, ko ga finansira i slično, a pretpostavka da sve u ljudskom ponašanju ima uzrok jeste validna, u smislu da događaji iz prošlosti moraju da imaju kauzalnu strukturu, tako da istoričari mogu da je opišu, bez obzira na objektivnu prirodu otkrića i subjektivnu prirodu opisa. Zbog svega navedenog, istoričar treba da predstavi prošlost kao provizornu interpretaciju nečega što se zaista desilo, a što je zasnovano na trenutno dostupnim dokazima (Appleby, Hunt, and Jacob 1994).

Relativizam narušava objektivističku sliku istorije i prošlosti, jer legitimizuje višestruke istorije – perspektivizam u kojem nije potrebna bila kakva kongruentnost različitih perspektiva, a često se čini kao da mu je osnovni zadatak da sruši uspostavljene teorije i ideje, pre nego da na njima gradi nove. Prema ovim shvatanjima, istorijska (re)konstrukcija se u potpunosti odvija u sadašnjosti, odnosno ona je locirana u sadašnjosti, ali prošlost se ne shvata onako kakva je zaista bila, nego kako *deluje sada*. To znači da se istorije proizvode bez nekih stvarnih osnova, osim onih koje su tekstualne, što opet ukazuje na pervazivni uticaj nečijih (sadašnjih) interesa (Jenkins 1995).

Piter Novik je 1988. godine objavio knjigu (Novick 1988) koja je dobila nagradu od Američke istorijske asocijacije za najbolju knjigu godine u domenu američke istorije. U knjizi se, između ostalog, piše i o idealu objektivnosti koji je dugo vremena bio vodilja svim istoričarima. Međutim, Novik kaže da je taj ideal prilično naivan, zato što istoričar mora da bude radikalno selektivan kada bira između ogromnog broja činjenica, nakon te selektivnosti vrši se novi izbor gde neke

zauzimaju centralno mesto, a neke bivaju marginalizovane, dok sve one moraju da se srede. Dakle, selekcija, odnosno odabir, centriranje/marginalizovanje i aranžman, odnosno sređivanje, jesu odlučujući faktor u odnosu na to kakvu sliku prošlosti ćemo dobiti. Naravno, ni to nije čitava priča, jer istoričar pre svega ovoga mora da utvrdi činjenice, što je ponekad takođe vrlo problematično. Zato se može napraviti razlika između činjenica prošlosti i činjenica istorije. Ove prve su bezgranične i nije ih moguće sve saznati, a druge predstavljaju selekciju koju čine razni istoričari kako bi napravili rekonstrukciju i kako bi došli do objašnjenja.

Očigledno je da se ideja objektivnosti vremenom menjala, a naročito drastične promene karakteristične su za dvadeseti vek. Istorijska objektivnost nije jedna ideja, već skup pretpostavki i stavova, a njegove osnovne komponente ukazuju na to da je moguće razdvojiti istoričara od predmeta njegovog istraživanja, činjenicu od vrednosti, ali i istoriju od fikcije. Istorijske činjenice se vide kao da su nezavisne od interpretacije, vrednost ili validnost interpretacije ceni se na osnovu toga koliko dobro objašnjava činjenice, a ako protivreči činjenicama mora se odbaciti. To znači da je istina jedna i da nema veze sa perspektivom iz koje je istoričar posmatra, kao i to da se ona pronalazi umesto da se stvara. Ipak, dok se u devetnaestom veku objektivnost obično suprotstavljala subjektivnosti, u dvadesetom veku se kao suprotnost pominje relativizam (Novick 1988), o čemu je bilo reči.

Postmodernizam, poststrukturalizam i konstruktivizam su po sebi relativizujući diskursi i o tome se ne vodi puno rasprava, nego se one vode oko toga da li su oni opasnost po nauku uopšte ili samu istoriju, ili su neka vrsta "oslobađajuće prilike" ili šanse za izučavanje prošlosti (Andress 1997). Relativističke struje imaju smisla samo utoliko što su razbile mit iz devetnaestog veka, da historiografija može definitivno da dođe do apsolutne istine. Međutim, poricanje ovog apsolutizma vrlo lako dovodi do stvaranja novog koji je zasnovan na subjektivnosti i relativizmu. Subjektivnost autora se ne može zanemariti, tako da bilo kakav standard objektivnosti mora to da ima na umu – sve istorije počinju radoznalošću neke individue i oblikuju se usled delovanja ličnih i kulturnih atributa.

U tom smislu, istraživanje nije neutralno (čak ni u prirodnim naukama), ali to ne znači da je objektivnost nemoguć ideal. On je samo drugačiji nego što se to obično misli.

Istorija kao nauka mora da ima svrhu, odnosno makar opravdanje zbog čega postoji u akademskim krugovima i zbog čega se finansira, što do uspona postmodernizma nije ni viđeno kao problematično. Modernistički diskurs se zasniva na idejama o progresu, naučnoj racionalnosti, spoznatljivoj prirodi stvarnosti, provizornoj objektivnosti istorijskih teorija, konsenzualnoj verziji prošlosti itd. Jednostavno rečeno, prošlost se koristi kako bi se rasvetlila dešavanja u sadašnjosti i kako bismo imali nekakav vodič za budućnost.

Jasno je da istorija ne može da se piše bez određenih pristrasnosti, tako da nijednom istoričaru ne sme apsolutno da se veruje da je neki događaj ili epohu opisao u potpunosti tačno, ali sasvim je nešto drugo reći da je istoričar uvek zaslepljen vrednostima nekog društva, od čega ne može da se sačuva i čega nije ni svestan, jer istorija tako postaje puka kulturna projekcija vrednosti određenog društva. Ako se ova logika sprovede do kraja, ona po definiciji postaje fikcija, a ukoliko je fikcija, sasvim je prirodno da se minimizira ili čak negira vrednost istorijskih podataka (kojima se inače može manipulirati). Dakle, često nisu više toliko u igri lične pristrasnosti, nego kulturni motivi, tako da iz toga sledi da istoričari pišu ono što oni sami jesu. Iz toga, zatim, proizilazi da se debata prebacila sa terena činjenica i dokaza na percipirane motivacije koje mogu da se tumače kao dobre (čime istoričar biva u pravu) ili loše (čime je automatski pogrešio) – tradicionalna istorija zavisi od dokaza, a kulturna istorija od kulturnog značaja onoga o čemu se piše (Lefkowitz 1996a).²

² Tako se javljaju pitanja o tome da li je Kleopatra bila crkinja, ali ta pitanja se postavljaju samo zbog kulturnog značaja, odnosno motiv je važniji od dokaza. Ona je u nekim tekstovima crkinja jer je *možda* imala egipatskog pretka i zato što bi kao crkinja *mogla* da predstavlja sudbinu Afrike koja je bila pod evropskom represijom. Postavlja se pitanje šta bi bilo kada bi svaka etnička grupa počela da piše svoju (etničku) istoriju na osnovu svojih vizija etničke korektnosti (Lefkowitz 1996a).

Ako su empirizam i pozitivizam bili naivni i nedovoljno sofisticirani, to ne znači da je njihovo nasleđe potpuno bezvredno. Pogrešna je ideja da je dovoljno samo ispričati priču hronološki i opisati prošlost samo zato što se činjenice same od sebe organizuju i razvijaju određene teme i povezanosti koje su relevantne, kao što je očigledno da se zanemaruje potreba da se odabiraju i interpretiraju dokazi iz prošlosti i da istoričar ima pasivnu ulogu sakupljača činjenica. Njegov zadatak mora da bude mnogo kompleksniji i teži jer između dostupnih dokaza i istorijskih objekata istraživanja postoji jaz i teškoće koje treba prevazići – ono što istoričar želi da zna nalazi se u prošlosti i ne može se posmatrati, a predmeti istraživanja su mahom ljudi koji nisu živi. Zato istoričar ne može da se uzda u eksterne validacije dok istovremeno želi da razume unutrašnje dispozicije istorijskih aktera, što podrazumeva interpretacije koje povezuju interno generisana značenja sa spoljašnjim ponašanjem. Stoga objektivnost može da se odnosi samo na odnose između osoba i stvari/događaja, a nikako ne može da počiva izvan osoba i bilo koji standard objektivnosti mora da se fokusira na taj odnos. Pozitivističko shvatanje objektivnosti jeste isuviše usko i sasvim je opravdana pretpostavka da se istorijska objektivnost nalazi u interaktivnom odnosu između subjekta koji istražuje i spoljašnjeg objekta, a validacija se pre tiče ubeđivanja nego dokazivanja, ali isto tako bez dokaza nema ni smislene historiografije (Appleby, Hunt, and Jacob 1994).

Dokazi u historiografiji zaista ograničavaju proces opisivanja, tako da opis ne sme da bude puka konstrukcija, niti je u potpunosti determinisan sadašnjošću. Zbog toga je jedno od najvažnijih pitanja u filozofiji historiografije da se utvrdi kako i koliko istorijski dokazi ograničavaju historiografsku deskripciju (Tucker 2004). Teorija utiče na dokaze, ali ih ne determiniše u potpunosti, a dokazi utiču na teoriju, ali je ne determinišu u potpunosti. Negde u tom odnosu nalazi se precizan opis strukture historiografskog znanja o prošlosti. Dokazi mogu da opravdaju teoriju samo ako su i sami opravdani, ali to ne znači da sve može da prođe. Veliku ulogu igra koherentnost – širok front slaganja o nekom istorijskom opisu često predstavlja dobar razlog da se nešto prihvati kao istinito. Ipak, i tu treba biti oprezan, jer

recenzije kolega nameću koherentnost u okviru ideja koje su generalno prihvaćene, a to slaganje može vrlo lako da bude rezultat uniformnosti obrazovanja. Zato se može reći da se objektivnost u istoriografiji nalazi makar delimično u intersubjektivnosti i slaganju (Kosso 1992).

Problem koherentnosti je veoma zanimljiv i moguće ga je postaviti u nešto širi kontekst. Vilijam Hjuel (Whewell 1840/1857) je pisao o tome da teorija mora da prođe razne testove pre nego što je proglasimo empirijskom istinom, a u pitanju su predikcija, konsilijencija i koherentnost. Prediktivnost i koherentnost teorije su svakako poznatije od konsilijencije i koligacije, o kojima piše Hjuel, a koje mogu da budu korisna vodilja istoričarima u potrazi za objektivnošću. U kontekstu nauke on je insistirao na tome da naučnici moraju da imaju više od jedne indukcije, odnosno više od jedne generalizacije koja se može izvući iz pojedinačnih činjenica. To su višestruke indukcije koje nezavisno konvergiraju jedne ka drugima, a te konsilijencije indukcija ili konvergencije dokaza jačaju plauzibilnost teorije. Prilikom indukcije dodaje se nov element kombinaciji nekih slučajeva samim činom mišljenja pomoću kojeg su bili kombinovani, a taj čin mišljenja jeste proces koligacije. U pitanju je mentalna operacija spajanja brojnih empirijskih činjenica tako što se nudi koncepcija koja ujedinjuje činjenice i omogućava da se one iskažu opštim zakonom. Indukcija koja je rezultat koligacije neke klase činjenica takođe kolagira uspešno činjenice koje pripadaju drugoj klasi, a svakako najpoznatiji primer jeste Njutnova teorija.³

Dakle, konsilijencija rezultira u kauzalnoj unifikaciji, odnosno u Njutnovom slučaju tu se radi o unifikaciji kategorija prirodnih vrsta koje su zasnovane na zajedničkom uzroku, a kada se pronađe uzrok koji je zajednički fenomenima različitih podvrsta možemo da kolagiramo sve činjenice o tim vrstama u opštiji kauzalni zakon (vidi i Wilson 1998; Škorić 2009a). Putem koligacije činjenice mogu

³ U vreme kada je Hjuel pisao Darwin nije objavio svoju najpoznatiju knjigu, a kada se to i desilo, Hjuel se protivio idejama o evoluciji i prirodnoj selekciji (vidi Škorić i Kišjuhas 2012).

da se transliraju u zakon, ali to ne znači da ovo važi i za istorijske nauke, jer u istoriografiji koligacija znači predstavljanje obrazaca koji se mogu otkriti među događajima iz prošlosti, odnosno to su obrasci koji svim tim događajima daju značenje i značaj i koji ponekad pomažu prilikom njihovog objašnjenja (McCullagh 2009). Uz sve što je do sada pomenuto, istorija (i sve istorijske nauke) bi trebalo više pažnje da posvećuje i konsilijentnosti znanja koja predstavlja još jednu odbranu od relativizma. Prošlost je saznatljiva, dokazi su veoma važni, istoriografija nije samo jedan vid književnosti ili teksta koji se može interpretirati na bezbroj načina, a u svemu tome veliku ulogu treba da ima i konvergencija dokaza koja ne postoji u nelegitimnim revizijama ili negacijama prošlosti, jer te teorije počivaju na izolovanim partikularnostima, a ne na opštijoj konsilijenciji i konvergenciji.

Istoriografija ne nastaje kao reakcija ili kao pokušaj konformiranja vrednostima društva u kojem je stvorena, koliko god to potenciraju istoričari koji naglašavaju makar i nesvesne kulturne pristrasnosti kao odlučujući faktor koji oblikuje znanje (ili "znanje") o prošlosti. Ona nije kulturna projekcija vrednosti nekog društva (Tucker 2004) i ako bi se ta ideja dovela do logičkog ekstrema istoriografija postaje fikcija. Kada se motivi proglašavaju važnijim od činjenica, odnosno kada se sve svodi na kulturne motive, autor nekog teksta postaje zanimljiviji za analizu od teme o kojoj piše (Lefkowitz 1996a).⁴

⁴ Tako Homer počinje da se posmatra ne kao individua (u ovom kontekstu nije važno da li je stvarno postojao ili ne), nego kao Evropljanin, tj. muškarac u društvu u kojem žene nisu imale skoro nikakva prava i gde je ropstvo bilo opšteprihvaćeno, a *Ilijada* postaje tekst koji promoviše patrijarhalne vrednosti i evropocentrični pogled na svet.

Marko Škorić

POSSIBILITY FOR ACHIEVING OBJECTIVITY IN HISTORIOGRAPHY, AND A
CRITICISM OF HISTORIOGRAPHICAL RELATIVISM

Abstract: The paper offers a defense of the statement that objectivity in historiography is possible, in spite of frequent criticisms and objections regarding this idea. The basic features of the currents in favor of historiographical objectivism and relativism are given, starting from Rankean school of thought till today, followed by the survey of the means through which it is possible for historiography to achieve objective historical truths. The very notion of objectivity is rather complex and therefore it is examined and not taken for granted, while the conclusion regarding this notion is that it should be construed in a different way than it was done a hundred years ago. For this reason, the importance of coherence, consilience and colligation have been stressed, since these can help historiographers in finding the path towards objective historical knowledge.

Keywords: objectivity, relativism, coherence, consilience, colligation.

LITERATURA

- Andress, D. (1997). Beyond irony and relativism: What is postmodern history for? *Rethinking History* 1 (3): 311-326.
- Appleby, J., L. Hunt, and M. Jacob (1994). *Telling the Truth About History*. New York: W. W. Norton.
- Beiser, F.C. (2011). *The German Historicist Tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Breisach, E. (1983/1994). *Historiography: Ancient, Medieval, & Modern*, Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Callahan, G. (2009). History is not historicism. *Critical Review* 21 (4): 467-474.
- Degler, C. N. (1981). History is one of the humanities. *The History Teacher* 14 (4): 567-575.
- Dirlik, A. (2002). Whither history? Encounters with historicism, postmodernism, postcolonialism. *Futures* 34 (1): 75-90.
- Eskildsen, K. R. (2008). Leopold Ranke's archival turn: Location and evidence in modern historiography. *Modern Intellectual History* 5 (3): 425-453.
- Geertz, K. (1973/2000). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gil, T. (2009). Leopold Ranke. In: Tucker 2009a, pp. 383-392.
- Greenblatt, S. (1982). Introduction. In: S. Greenblatt (ed.), *The Power of Forms in the English Renaissance*. Norman: Pilgrim Books, pp. 3-6.
- Gross, P. R. and N. Levitt (1994/1998). *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels With Science – Updated Edition*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Gross, P. R., N. Levitt, and M. W. Lewis (eds) (1996). *The Flight from Science and Reason*. New York: The New York Academy of Sciences.
- Grumley, J. E. (1989). *History and Totality: Radical Historicism from Hegel to Foucault*. London: Routledge.
- Hamilton, P. (1996). *Historicism*. London and New York: Routledge.

- Jenkins, K. (1995). *On 'What is History?'* From Carr and Elton to Rorty and White. London: Routledge.
- Koertge, N. (ed.) (1998). *A House Built on Sand: Exposing Postmodernist Myths About Science*. New York: Oxford University Press.
- Kosso, P. (1992). Observation of the past. *History and Theory* 31 (1): 21–36.
- Kosso, P. (2009). Philosophy of historiography. In: Tucker 2009, pp. 9-25.
- LaCapra, D. (1983). *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lefkowitz, M. R. (1996a). *Not Out of Africa: How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History*. New York: Basic Books.
- Lefkowitz, M. (1996b). Whatever happened to historical evidence? In: Gross, Levitt, and Lewis, pp. 301-312.
- Lloyd, C. (2009). Historiographic schools. In: Tucker 2009a, pp. 371-380.
- Macy Roth, A. (1996). Building bridges to afrocentrism: A letter to my Egyptological colleagues. In: Gross, Levitt, and Lewis, pp. 313-326.
- Marwick, A. (1989). *The Nature of History*, Third Edition. Houndmills: Macmillan.
- McCullagh, C. B. (2009). Colligation. In: Tucker 2009a, pp. 152-161.
- Novick, P. (1988). *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skinner, Q. (1975). Hermeneutics and the role of history. *New Literary History* 7 (1): 209-232.
- Skinner, Q. (ed.) (1985). *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Škorić, M. (2008). Neuspešne konceptualizacije tradicije i potreba za zasnivanjem kognitivne antropološke teorije. U: M. Škorić, V. Sokolovska i Ž. Lazar, *Tradicija, jezik, identitet*. Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 11-55.
- Škorić, M. (2009a). Evolucionarni program u sociologiji. *Sociološki pregled* 43 (4): 413-443.

- Škorić, M. (2009b). Kognitivni internalizam, socijalni kontekstualizam i prezentizam u istoriografiji nauke. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 34: 217-228.
- Škorić, M. (2010). *Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Škorić, M. (2017). Kolektivni identitet, kolektivno pamćenje i ideologija. U: M. Samardžić (ur.), *Kultura sećanja na vojvođanskom prostoru*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 11-35.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas (2012). *Evolucija i prirodna selekcija: od Anaksimandra do Darvina*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Škorić, M. i M. Bešlin (2017). Politics of memory, historical revisionism, and negationism in postsocialist Serbia. *Filozofija i društvo* 28 (3): 631-649.
- Škorić, M. i P. Sekeruš (2017). Problem određenja (kulturnog) nasleđa. U: M. Škorić i P. Sekeruš (ur.), *Kulturno nasleđe: teorija, percepcija i participacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 9-18.
- Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
- Tucker, A. (2004). *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tucker, A. (2004). *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tucker, A. (ed.) (2009a). *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Malden: Blackwell Publishing.
- Tucker, A. (2009b). Causation in historiography. In: Tucker 2009a, pp. 98-108.
- Veeser, H. A. (ed.) (1989). *The New Historicism*. New York and London: Routledge.
- Whewell, W. (1840/1857). *Philosophy of the Inductive Sciences from the Earliest to the Present Time*, Third Edition in three volumes. London: John W. Parker and Son.

- White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Wilson, E. O. (1998). *Consilience: The Unity of Knowledge*. London: Abacus.
- Windschuttle, K. (1996/2000). *The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past*. New York and London: Encounter Books.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2.
21000 Novi Sad
Tel: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Priprema za štampu
Igor Lekić

Štampa
FUTURA d.o.o
Petrovaradin

Tiraž
200

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.722(082)

ASPEKTI kulturnog nasleđa : zbornik radova / [urednici Marko Škorić,
Pavle Sekeruš. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2018 (Petrovaradin : Futura). - 143
str. ; 24 cm

Tiraž 200. - Str. 3: Predgovor / urednici. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-440-5

a) Културно наслеђе - Зборници
COBISS.SR-ID [319550215](#)
